

Οί επιδράσεις τῆς Μεταρρύθμισης στὴν Ὁρθοδοξία: μία θεώρηση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Διαμαρτύρησης

Αἰδ. Σωτηρίου Ἰω. Μπούκη*

Εἰσαγωγή

Ἡ συμπλήρωση τῶν πεντακοσίων χρόνων τῆς Μεταρρύθμισης ἀπετέλεσε ἀφορμὴ γιὰ μία πολὺπλευρὴ καὶ δημιουργικὴ ἀποτίμηση τῆς συμβολῆς τῆς στὸν κόσμον μας. Παρ' ὅτι σὲ ἀρκετοὺς τομεῖς οἱ ἐπιδράσεις τῆς εἶναι σχετικὰ εὐκόλα ἐντοπίσιμες ἢ παραδεκτές, σὲ ὠρισμένους ἄλλους καὶ μόνον τὸ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τυχὸν ἐπιρροὴ τῆς ἐγείρει ἐπιφυλάξεις ἢ καὶ ἀντιδράσεις. Μεταξὺ τῶν δυσκολότερων ἴσως προκλήσεων στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀποτίμησης εἶναι καὶ τὸ ἐρώτημα ἐὰν ὑπῆρξαν ἐπιδράσεις τῆς Μεταρρύθμισης στὴν Ὁρθοδοξία, καὶ σὲ τί βαθμὸ. Ἡ δυσκολία στὴν ἀπάντηση τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ ἔγκειται σὲ τρεῖς τουλάχιστον προκλήσεις.

Πρῶτον, στὸ γεγονός ὅτι σὲ ὅποιοδήποτε ζήτημα ἢ ἀποτίμηση ὅποιασδήποτε ἐπίδρασης ἢ ἐπιρροῆς δὲν εἶναι κάτι εὐκόλα «μετρήσιμο», οὔτε ποσοτικὰ οὔτε ποιοτικὰ. Στὴν πραγματικότητα εἶναι μία ἰδιαιτέρως περίπλοκη διαδικασία, καθὼς ἡ ἱστορία δὲν εἶναι κάτι στατικὸ ἀλλὰ δυναμικὸ, κατὰ τὸ ὅποιο λαμβάνει χώρα μία πληθώρα ταυτόχρονων ἐξελίξεων (κοινωνικῶν, πολιτικῶν, θρησκευτικῶν κ.λπ.) καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλο νὰ γίνῃ διακριτὸ τὸ ἐὰν μία ἐπίδραση συνιστᾷ ἀποτέλεσμα ἐνὸς μόνου παράγοντα ἢ περι-

* Ὁ αἰδ. Σωτήριος Ἰω. Μπούκης εἶναι Γραμματέας τῆς Τοπικῆς Συνόδου Βορείου Ἑλλάδος τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Συνεργὸς Ποιμένας τῆς Ἑλληνικῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας Θεσσαλονίκης, μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς «Πίστης καὶ Τάξεως» τοῦ Π.Σ.Ε. καὶ ὑπ. Διδάκτωρ τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

σοτέρων. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι είναι έντελως αδύνατο να «άπομονωθεί» ή επίδραση ενός συγκεκριμένου παράγοντα, με την προϋπόθεση ωστόσο να υπάρχουν συγκεκριμένες ενδείξεις ή αποδείξεις που να συνηγορούν στη διαφοροποίηση και ταυτοποίησή του.

Δυστυχώς συχνά η αμέλεια αυτής της βασικής αρχής οδηγεί σε γενικεύσεις ή σε υπεραπλουστεύσεις που τελικά ουδεμία σχέση έχουν με την πραγματικότητα. Για παράδειγμα είναι συχνό το φαινόμενο πολλές φορές να μη γίνεται μία στοιχειώδης διάκριση ανάμεσα σε «προτεσταντικές» και «Δυτικές» ιδέες, γεγονός ιδιαίτερα προβληματικό, καθώς ούτε η «Δύση» ταυτίζεται πλήρως με τον Προτεσταντισμό (πολλές Δυτικές ιδέες είναι κοινές και στη Ρωμαιοκαθολική Έκκλησία, ενώ και ο ίδιος ο Δυτικός κόσμος έχει διαμορφωθεί και από την Αναγέννηση, τον Διαφωτισμό και πολλά άλλα κινήματα), αλλά ούτε και ο Προτεσταντισμός είναι πλέον μόνον μία «Δυτική» θρησκεία¹.

Έξίσου συχνό είναι, δυστυχώς, το φαινόμενο του να αποδίδεται μία «επίδραση» επειδή κάτι φαίνεται παρόμοιο με κάτι άλλο (π.χ. έχει κοινές έμφάσεις, αντιλήψεις ή πρακτικές) ή επειδή κάτι προηγείται χρονικά από κάτι άλλο, χωρίς ωστόσο να υπάρχει πραγματική σύνδεση μεταξύ τους. Για παράδειγμα, συχνή είναι η επίκριση ότι για την έμφαση στον ήθικισμό που παρατηρείται σήμερα στο κήρυγμα σε αρκετές Ορθόδοξες εκκλησίες ευθύνεται η «προτεσταντική επιρροή». Η επίκριση αυτή φαίνεται εύλογοφανής επειδή η Μεταρρύθμιση έδωσε (όντως) ιδιαίτερη έμφαση στη σύνδεση πίστεως και ήθικης, θεολογίας και καθημερινής ζωής. Ωστόσο, η σύνδεση ανάμεσα στο δόγμα και το ήθος δεν αποτελεί ίδιοι μόνον του Προτεσταντισμού, αλλά θεμελιώδη αρχή συνολικότερα του Χριστιανισμού, με ισχυρότατη Βιβλική και Πατερική θεμελίωση (σε μεγάλο βαθμό είναι το αντίστοιχο της σύνδεσης ορθοδοξίας-ορθοπραξίας). Φυσικά, το να μετατραπεί η ήθικη σε έναν ήθικισμό-νομικισμό, κατά τον οποίο το πᾶν είναι ή έξωτερική ευσέβεια, εάν είμαστε ειλικρινείς, θα πρέπει να παραδεχθούμε ότι

1. Σήμερα το 70% τῶν Προτεσταντῶν παγκοσμίως ζοῦν στὴν Ἀφρική, τὴν Ἀσία καὶ τὴ Ν. Ἀμερική, ἐνῶ οἱ δημογραφικὲς τάσεις δείχνουν ὅτι τὸ ποσοστὸ αὐτὸ θὰ αὐξηθεῖ ἀκόμη περισσότερο κατὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια. Βλ. Center for the Study of Global Christianity, *500 years of Protestantism*, <http://www.gordonconwell.edu/shared-content-temp-research/documents/236e0d3b6-d706-4bcf-a892-87a608c59104-18.pdf>, 08.09.2018.

ἀποτελεί κίνδυνο για κάθε θρησκεία και δόγμα – σαφέστατα και για τὸν Προτεσταντισμὸ ἀλλὰ ὄχι μόνον γι' αὐτόν.

Μία προσέγγιση λοιπὸν ἢ ὁποία σπεύδει νὰ ἀποδώσει ὅλα τὰ κακῶς κείμενα σὲ «ἔξωθεν ἐπιρροές»², ἀφ' ἑνὸς δὲν ἀφήνει καθόλου χῶρο γιὰ αὐτοκριτική, ἀφ' ἑτέρου παραγνωρίζει ἄλλους παράγοντες ποὺ πιθανώτατα ἔχουν πολὺ ἀμεσότερη σχέση³ μὲ τὸ φαινόμενο (ὅπως π.χ. ὁ εὐρύτερος καθωσπρεπισμὸς καὶ συντηρητισμὸς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας), καὶ τελικὰ ἀγνοεῖ καὶ τὴν ἴδια τὴν ἱστορική πραγματικότητα – ἐν προκειμένῳ ὅτι ὁ Προτεσταντισμὸς στὴ βάση του, ἀποτελεῖ ἱστορικὰ μίαν ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πολεμικὲς κατὰ τοῦ ἠθικισμοῦ καὶ τοῦ νομικισμοῦ, καθὼς ἀκριβῶς ἀπέναντι σὲ αὐτοὺς ἀντιτείνει τὶς θεμελιώδεις ἀρχές του, *sola fide* καὶ *sola gratia*, ὡς ἀντίβαρα στὴ θεώρηση ὅτι ἡ ἠθικὴ προσφέρει σωτηρία. Ἡ ἐπίδραση λοιπὸν δὲν συνίσταται σὲ κάτι ποὺ φαίνεται παρόμοιο, ἀλλὰ σὲ κάτι ποὺ ὄντως μπορεῖ νὰ

2. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ὅτι, ὅπως πολλοὶ Ὀρθόδοξοι ἀποδίδουν τὸν ἠθικισμὸ σὲ «προτεσταντικὲς ἐπιρροές», ἀντιστοίχως καὶ ἀρκετοὶ Προτεστάντες ἐνίστε τὸν ἀποδίδουν σὲ «ὀρθόδοξες ἐπιρροές». Ὁ πειρασμὸς τῆς «μετάθεσης εὐθυνῶν» μοιάζει τελικὰ νὰ εἶναι κοινὸς γιὰ ὅλους μας.

3. Εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ἐντυπωσιακὸ ὅτι πολὺ συχνὰ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ὁ ἠθικισμὸς αὐτὸς ἀποδίδεται στὸν Πιετισμὸ, γιὰ τὸν ὁποῖο πολλοὶ ἐξ ὧσων τὸν ἐπικαλοῦνται δὲν γνωρίζουν τίποτε πέραν τοῦ ὅτι στὰ ἑλληνικὰ ἀποδίδεται ὡς «Εὐσεβισμὸς», βολικὴ ἀπόδοση ὥστε νὰ τοῦ καταλογισθεῖ κάθε εἶδος ἠθικο-εὐσεβιστικῆς τάσης ποὺ παρατηρεῖται (ἀλλὰ ἐξίσου παράλογο εἶναι τὸ νὰ λεγόταν ἀντιστοίχως ὅτι ὁποιαδήποτε «διαμαρτυρία» ἐντὸς τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ὀφείλεται στὸ κίνημα τῆς Διαμαρτύρησης – μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ οἱ δύο λέξεις εἶναι παράγωγες). Τὸ ὑπεραπλουστευτικὸν τῆς ὅλης ὑπόθεσης φαίνεται ἀκόμη περισσότερο ἐὰν ἀναλογισθεῖ κανεῖς ὅτι ἱστορικὰ τὸ κίνημα τοῦ Πιετισμοῦ δὲν ἐπηρέασε οὔτε κἀν τοὺς Εὐαγγελικοὺς τῆς Ἑλλάδας (ποὺ ὑποτίθεται ὅτι εἶναι καὶ «συγγενέστεροι», ἀνήκοντες ἀμφοτέρωθεν στὸν Προτεσταντισμὸ), ὁπότε τὸ νὰ ἐπηρέασε τοὺς Ἑλληνας Ὀρθόδοξους, παρακάμπτοντας τοὺς Ἑλληνας Εὐαγγελικοὺς, θὰ ἦταν ἀκόμη ἐντυπωσιακώτερο. Ἀλλὰ ἂς ὑποθεθεῖ ὅτι μποροῦσε μὲ κάποιον τρόπο νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι πράγματι ὁ Πιετισμὸς εἶχε μίαν τέτοια ἐπίδραση. Τὸ γεγονός ὅτι ἀποτελεῖ ἓνα κίνημα ποὺ ἐπηρέασε μέρος τοῦ Λουθηρανισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μέρος τοῦ Προτεσταντισμοῦ, θὰ ἔπρεπε αὐτόματα νὰ ὀδηγήσει κάθε σοβαρὴ ἐπιστημονικὴ μελέτη στὸ νὰ μὴν ταυτίσει τὸν Πιετισμὸ μὲ τὸν Προτεσταντισμὸ, ἀλλὰ νὰ κάνει σαφῆ διάκριση ἀνάμεσα σὲ «πιετιστικὲς» καὶ «προτεσταντικὲς» ἐπιδράσεις, διαφοροτικὰ θὰ ὑπέπιπτε σὲ μίαν ἐξόφθαλμη γενίκευση (ἀντίστοιχη μὲ τὸ νὰ ἔπαιρνε κάποιος μίαν ἀποψη τῶν παλαιοημερολογιτῶν καὶ νὰ ἰσχυριζόταν ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ἀποψη ὁλόκληρης τῆς Ὀρθοδοξίας).

αναχθεί τεκμηριωμένα στην πηγή της επίδρασης και στις άρχες που αυτή πράγματι προσβύει.

Σημαντικό είναι επίσης να διευκρινισθεί ότι ο όρος «επίδραση» δεν σημαίνει κατ' ανάγκην «έξομοίωση». Η παρούσα μελέτη κάνει διάκριση ανάμεσα σε τουλάχιστον πέντε είδη επίδρασης, ανάλογα με το αποτέλεσμα: 1) την επίδραση προς έξομοίωση (ταύτιση), 2) την επίδραση προς συμβολή (σύνθεση ή υιοθέτηση ώρισμένων στοιχείων), 3) την επίδραση προς αντίδραση (είτε με λόγια είτε με δράσεις), 4) την επίδραση προς περιχαράκωση (αντίδραση και απομόνωση) και 5) τη μή-επίδραση. Όπως θα φανεί αργότερα, η ιστορία περιλαμβάνει αρκετά παραδείγματα από όλα αυτά τα είδη επίδρασης της Μεταρρύθμισης στην Ορθοδοξία, με εξαίρεση το πρώτο είδος, το οποίο είναι αδύνατον να έντοπισθεί.

Ός εκ τούτου, η πρώτη πρόκληση (άλλα και ο σκοπός) της παρούσας έρευνας είναι να έντοπισθούν τα διάφορα είδη επίδρασης που έχει δεχθεί η Ορθοδοξία τα οποία μπορούν τεκμηριωμένα να αναχθούν στον Προτεσταντισμό. Αυτό εκ των πραγμάτων σημαίνει ότι η παρούσα έρευνα θα εστιάσει κυρίως στις πιό «άμεσες» επιδράσεις του Προτεσταντισμού στην Ορθοδοξία, καθώς πολλές από τις «έμμεσες» επιδράσεις (π.χ. επιδράσεις που έχουν έρθει στην Ορθοδοξία μέσω της Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας⁴ ή του ευρύτερου

4. Για παράδειγμα, το αίτημα της «λειτουργικής αναγέννησης», αφ' ενός έχει ισχυρότατα έρείσματα στην Ορθόδοξη Παράδοση, αφ' ετέρου έχει σαφείς επιδράσεις και από την «λειτουργική κίνηση» που αναπτύχθηκε στην Καθολική Έκκλησία, ή οποία τελικά όδηγησε στη λειτουργική, εκκλησιολογική και οικουμενική ανανέωση που επέφερε η Β' Βατικανή Σύνοδος. Όστόσο, όπως επισημαίνει ο καθηγητής του Princeton Horton Davies, η «λειτουργική κίνηση» ήταν ένα αμφίδρομο κίνημα, καθώς αφ' ενός συνέβαλε στην πρόσληψη από την Καθολική Έκκλησία ώρισμένων προτεσταντικών έμφάσεων όπως το κήρυγμα, τη λατρεία στην καθομιλουμένη, και την αναβάθμιση των λαϊκών, αλλά αφ' ετέρου συνέβαλε ώστε και πολλές προτεσταντικές εκκλησίες να επαναανακαλύψουν και να επαναπροσλάβουν σε έναν βαθμό τη λειτουργική κληρονομία της Καθολικής Έκκλησίας. Ός εκ τούτου, θα είχε ενδιαφέρον στο μέλλον να διερευνηθεί το εάν (και πώς) ο προτεσταντισμός συνέβαλε έμμεσα μέσω της «λειτουργικής κίνησης» στη σύγχρονη συζήτηση για την Ορθόδοξη «λειτουργική αναγέννηση». Βλ. H. Davies, *Worship and Theology in England*, τόμ. 5, Princeton University Press, Princeton 1965, σ. 7. Πρβλ. Π. Βασιλειάδης, *Lex Orandi: Λειτουργική θεολογία και λειτουργική αναγέννηση*, έκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2005, σ. 20. Επίσης, ο ίδιος, *Η Λειτουργική Αναγέννηση και η Έκκλησία της Ελλάδος*, http://www.academia.edu/1978469/H_

Δυτικού κόσμου⁵, οί όποιες όμως ιστορικά έχουν και Πρότεσταντικό υπόβαθρο) είναι ιδιαίτέρως περίπλοκο να άποτιμηθούν, καθώς σε πολλά επίπεδα άπαιτούν μία σύνθετη άνάλυση που υπερβαίνει τή όρια τής παρούσης μελέτης. Άντίστοιχα, δεδομένης τής πολυπλοκότητας τής άλληλεπίδρασης Όρθοδοξίας-Προτεσταντισμού παγκοσμίως, ή παρούσα έρευνα θά έστιάσει κυρίως στήν έλληνική πραγματικότητα, άναδεικνύοντας σε ώρισμένες μόνον περιπτώσεις κάποια στοιχεία και άπό άλλες χώρες, ως σημεία σύγκρισης. Φυσικά, πολλά άπό αυτά που θά άναφερθούν για τήν έλληνική πραγματικότητα έχουν έφαρμογή και σε πολλές άλλες χώρες, σε διαφορετικό βέβαια βαθμό στήν καθεμία.

Μία δεύτερη πρόκληση τής παρούσας έρευνας είναι ότι πολύ συχνά και μόνον τὸ να γίνει λόγος για έπιρροή στήν Όρθοδοξία άπό όποιονδήποτε έξωγενή παράγοντα θεωρείται άπό «σχάνδαλο» έως «έκτροπή άπό τήν Παράδοση». Έτσι, για παράδειγμα, παρ' όλο που στο παρελθόν επανειλημμένα έχει γίνει λόγος για τή συμβολή τής Όρθοδοξίας πρὸς τὸν υπόλοιπο Χριστιανισμό (ή όποία είναι άδιαμφισβήτητα τεράστια, και σήμερα παραμένει πιὸ άναγκαία άπό ποτέ), εν τούτοις έλάχιστος λόγος έχει γίνει περι τοῦ άντιστρόφου, καθώς παρατηρείται μία γενικότερη διστακτικότητα και μόνον να συζητηθεί τὸ θέμα. Η στάση αυτή σε μεγάλο βαθμό άπορρέει άπό τήν αντίληψη ότι έφ' όσον μόνον ή Όρθόδοξη Έκκλησία έχει διατηρήσει άκέραιη τήν Παράδοση τής αρχαίας Έκκλησίας, δὲν έχει άνάγκη να προσλάβει τίποτε άπό κανέναν, καθώς όποιαδήποτε έξωτερική επίδραση θά συνιστοῦσε αυτόματα «έκτροπή» άπό τήν Παράδοση. Η

λειτουργική αναγέννηση και ή Έκκλησία τής Ελλάδος Liturgical Renewal and the Church of Greece, 07.09.2018.

5. Παρ' ότι είναι άδιαμφισβήτητο ότι ή Μεταρρύθμιση είχε σημαντικώτατη συμβολή στή διαμόρφωση τοῦ σύγχρονου Δυτικού κόσμου όπως τὸν γνωρίζουμε σήμερα, ταυτόχρονα υπάρχουν διαφορετικές έκτιμήσεις για τὸν τρόπο και τὸν βαθμό στὸν όποϊον αυτό συνέβη σε κάθε έπιμέρους τομέα (π.χ. στο πὼς συνέβαλε στή διαμόρφωση ιδεών όπως ή σύγχρονη δημοκρατία, τὰ ανθρώπινα δικαιώματα, ή διάδοση τής εκπαίδευσης, ή αναβάθμιση τοῦ ρόλου τῶν γυναικῶν κ.λπ.). Σαφέστατα δὲν ήταν ή μόνη (οὔτε άπαραίτητα και ή σημαντικώτερη) επίδραση στή διαμόρφωση όλων αυτών, ώστόσο θά είχε έξαιρετικό ενδιαφέρον εν άπορούσε να μελετηθεί στο πλαίσιο μιᾶς διεπιστημονικής έρευνας όχι μόνο τὸ πὼς ή Μεταρρύθμιση συνέβαλε σε όλα αυτά, αλλά και πὼς στή συνέχεια αυτά επέδρασαν στήν Όρθοδοξία και ἄρα άπετέλεσαν μία έμμεση επίδραση τής Μεταρρύθμισης σε αυτήν.

θεώρηση αὐτὴ ὡστόσο πηγάζει ἀπὸ μία ἀντίληψη τῆς Παράδοσης ποὺ εἶναι στατική μᾶλλον παρά δυναμική, δηλαδή μία ἀντίληψη ποὺ ἔρχεται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὴν ἴδια τὴν Ὁρθόδοξη κατανόηση τῆς Παράδοσης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν Πατερική ἀρχὴ ὅτι ἡ Ἐκκλησία μπορεῖ νὰ προσλαμβάνει «ὅσα παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται»⁶. Ὅπως μάλιστα ἐπισημαίνουν ὅλοι οἱ κορυφαῖοι Ὁρθόδοξοι θεολόγοι, ἡ ἔννοια τῆς Παράδοσης δὲν ἐξαντλεῖται σὲ μία μηχανιστική ἀντιγραφή τοῦ παρελθόντος ἢ σὲ μία στείρα «θεολογία τῆς ἐπανάληψης»⁷, καθὼς κάτι τέτοιο θὰ ἀποτελοῦσε μία «ἄρνηση τῆς δυναμικῆς καὶ μεταμορφωτικῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας»⁸ καὶ θὰ παραγνώριζε τὸ γεγονός ὅτι ἡ Παράδοση εἶναι ἀπὸ τὴ φύση της «ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς ἀναγέννησης»⁹. Ὡς ἐκ τούτου, ἐξ ἐπόψεως Ὁρθόδοξου, οἱ ἔννοιες τῆς ἀνανέωσης καὶ τῆς πιστότητας πρὸς τὴν Παράδοση εἶναι ὄχι ἀπλῶς συμβατὲς μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαίως ἀλληλένδετες¹⁰. Ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρῖσμα λοιπόν, ἡ ὅποια ἀλληλεπίδραση μὲ ἄλλα θεολογικὰ ρεύματα, ἐφ' ὅσον συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἰσχυρῆς αὐτοσυνειδησίας καὶ κριτικῆς θεολογικῆς σκέψης, ὄχι μόνον δὲν εἶναι «ἐπικίνδυνη» γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει εὐκαιρία γιὰ δημιουργική ἀνανέωση καὶ γιὰ τὶς δύο πλευρές.

Ἡ τρίτη (καὶ ἴσως ἡ μεγαλύτερη) δυσκολία ποὺ παρουσιάζει ἡ συγκεκριμένη ἔρευνα ἔγκειται στὴν ὑπαρξὴ ἐξαιρετικὰ ἰσχυρῶν ἀρνητικῶν στερεοτύπων (ἰδιαίτερα στὴ χώρα μας), τόσο γιὰ τὴν «Δύση» γενικώτερα, ὅσο καὶ γιὰ τὸν Προτεστάντισμὸ εἰδικώτερα: ἡ μὲν «Δύση» ἔχει δαιμονοποιηθεῖ ὡς ἡ πηγὴ κάθε κακῆς ἐπιρροῆς, ἀκόμη καὶ ὡς

6. Ἄγ. Ἰουστ. Μάρτ., *Ἀπολογία Δευτέρα Ὑπὲρ Χριστιανῶν* 13, PG 6, 465[C].

7. K. Ware, *Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, μετ. Ἰωσήφ Ροηλίδης, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1996, σ. 314.

8. N. Ματσούκας, *Οἰκουμενικὴ Κίνηση: Ἱστορία, Θεολογία*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 324.

9. G. Florovsky, *Bible, church, tradition: an Eastern Orthodox view*, Nordland Pub., Belmont 1972, σσ. 46-47.

10. N. Νησιώτης, «Ὁ ἑορτασμὸς τῆς 450ῆς ἐπετείου τῆς Μεταρρυθμίσεως τῆς Γενεύης. Μία ὀρθόδοξη ἀποτίμησις τοῦ γεγονότος αὐτοῦ», *Ἐπίσκεψις* 357 (20/5/1986), σσ. 11-12. Πρὸβλ. Ἰω. Μέγιερντοφ, «Ἡ σημασία τῆς Μεταρρυθμίσεως στὴν ἱστορία τῆς Χριστιανοσύνης», *Σύναξη* 51 (1994), σσ. 19-20.

«άνταρσία έναντία στη μεταφυσική αυθεντία»¹¹, ὁ δὲ Προτεσταντισμὸς ἔχει κατηγορηθεῖ ὡς «ἡ αἰτία ὄλων τῶν κακῶν», ἀπὸ τῆς θεολογίας μέχρι τὴν οἰκονομία, καὶ ἀπὸ τὴν «ἀπόρριψη τῆς Παράδοσης» (παρ' ὄλο πού ὁ Λούθηρος, ὁ Καλβῖνος, ὁ Ζβίγγλιος καὶ γενικώτερα ὄλοι οἱ Μεταρρυθμιστὲς τοῦ 16ου αἰῶνα διαλέχθησαν ἐκτενέστατα μὲ τὴν Παράδοση καὶ θεωροῦσαν ἀδιανόητη τὴν ἀπόρριψή της¹²), μέχρι τὴν διαμόρφωση τοῦ «πνεύματος τοῦ καπιταλισμοῦ» ἢ ἀκόμη καὶ τῶν μνημονίων (χωρὶς ποτὲ νὰ ἀναφέρονται π.χ. οἱ δεκάδες ἐπιστημονικὲς μελέτες πού ἀμφισβητοῦν τὴν σχετικὴ θεωρία τοῦ Weber, καθὼς καὶ οἱ ἐπανειλημμένες διαμαρτυρίες καὶ διαβήματα πού ὑπέβαλαν τὰ προηγούμενα χρόνια Ἕλληνες καὶ Γερμανοὶ Διαμαρτυρόμενοι γιὰ τὰ μέτρα λιτότητας πού ἐπεβλήθησαν στὴ χώρα μας¹³). Το γεγονός δὲ ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ νὰ ἀκουσθεῖ ὁ σχετικὸς ἀντίλογος, καθὼς καὶ τὸ ὅτι ἀκόμη καὶ σήμερα Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμὸς μόνον περιορισμένα γνωρίζονται μεταξύ τους, ὅλα αὐτὰ τελικὰ ἐπιτείνουν ἀκόμη περισσότερο τὰ διάφορα στερεότυπα.

Τὸ ἀποτέλεσμα γιὰ πολλὰ χρόνια ἦταν «ἡ ἱστορικὴ στεγανοποίηση τοῦ Ὁρθόδοξου κόσμου»¹⁴ ἀπέναντι στὸ κίνημα τῆς Μεταρρύθμισης, καθὼς καὶ μία γενικώτερη ἀμυντικὴ στάση κατὰ τὴν ὁποία «ὀτιδήποτε τὸ Ἀνατολικὸ θεωρήθηκε μεμιάς καλὸ καὶ ὀτιδήποτε τὸ Δυτικὸ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εἶναι κατ' ἀνάγκη κακό»¹⁵. Ἀποτέλεσμα τοῦ ἀπόλυτου ὑπερτονισμοῦ τῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς ἀνάμεσα σὲ Ἀνατολή καὶ Δύση ὑπῆρξε ἐν τέλει «ἡ ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς πόλους νὰ πάρει ἐπιδημικὲς διαστάσεις.

11. Χρ. Γιανναρᾶς, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση. Ἡ Θεολογία στὴν Ἑλλάδα σήμερα*, ἐκδ. Ἀθηνᾶ, Ἀθήνα 1979, σ. 21.

12. Γιὰ μία ἐξαιρετικὴ μελέτη τῆς πρόσληψης τῶν Πατέρων ἀπὸ τὴν Μεταρρύθμιση, βλ. I. Backus (ἐπιμ.), *The Reception of the Church Fathers in the West: From the Carolingians to the Maurists*, Brill Academic Publishers, Boston 1997.

13. Βλ. ἐνδεικτικὰ Αἰδ. Μ. Μελετιάδης, «Ἐπίσκεψη Κοινῆς Ἀντιπροσωπείας τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν καὶ τοῦ Συνεδρίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Ἐκκλησιῶν στὴν Ἀθήνα», *Ἀστὴρ τῆς Ἀνατολῆς* 1/2013, σσ. 24-27.

14. Ἰω. Μέγιερνοφ, «Ἡ σημασία τῆς Μεταρρύθμισης στὴν ἱστορία τῆς Χριστιανοσύνης», σ. 18.

15. Χρ. Σταμούλης, *Ἡ γυναίκα τοῦ Λὼτ καὶ ἡ σύγχρονη θεολογία*, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2008, σ. 59.

Κι όλα αυτά χωρίς να έχει προηγηθεί κάποια σοβαρή και πειστική ἐπιστημονική τεκμηρίωση τοῦ ὄλου θέματος»¹⁶. Ὅπως μπορεί να γίνει κατανοητό, μέσα σὲ ἓνα τέτοιο κλίμα, ἐὰν ἡ ἀναφορὰ σὲ «ἔξωθεν ἐπιδράσεις» στὴν Ὁρθοδοξία θὰ ἐθεωρεῖτο προβληματική, τὸ νὰ γινόταν λόγος γιὰ «προτεσταντικὲς ἐπιδράσεις» θὰ ἐθεωρεῖτο ἕως καὶ «αἰρετικό» (δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀκόμη καὶ σήμερα τὸ νὰ χαρακτηριθεῖ κάποιος ὡς «προτεσταντίζων» θεωρεῖται ὑποτιμητικό).

Αἰσίως, τὰ τελευταῖα χρόνια γίνεται ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀντιληπτό ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ πολεμική, ὄχι μόνον δὲν ὀδηγεῖ πουθενά, ἀλλὰ εἶναι καὶ καταστροφική γιὰ τὴν ἴδια τὴν Ὁρθοδοξία, καθὼς τὴν ἐγκλωβίζει σὲ ἓναν ἀμυντικὸ ἑτεροπροσδιορισμό, κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἴδια καταλήγει νὰ ὑφίσταται μόνον ὡς ἄρνηση καὶ ἐναντίωση στὴ Δύση, καὶ νὰ ζεῖ σὲ θεολογικὸ ἀπομονωτισμό, ἓνα γεγονός παράδοξο καὶ ἀσύμβατο μὲ τὴν ἴδια τὴ φύση της¹⁷. Ὅπως τονίζει ὁ Φλορόφσκυ, «ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν ἑτερόδοξον Δύσιν δὲν πρέπει νὰ ἐκφυλισθῇ εἰς ἀποξένωσιν»¹⁸. Ἀντίθετα, ἡ συνάντηση καὶ ὁ διάλογος εἶναι ὄχι μόνον ἐπιθυμητά, ἀλλὰ μποροῦν νὰ γίνουν καὶ ἀμοιβαίως ἐποικοδομητικά.

Ὅπως μάλιστα παρατηρεῖ ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Ν. Ματσούκας, «πολλὰ δημιουργικὰ στοιχεῖα θὰ μποροῦσε νὰ δώσει ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς στὸν Νέο Ἑλληνισμό, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ τελευταῖος θὰ εἶχε συνειδητὴ ἐθνικὴ καὶ πολιτιστικὴ ταυτότητα. Ἐκεῖνο ποῦ πειράζει εἶναι ἡ ἀδυναμία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ νὰ ἀφομοιώσει δημιουργικὰ τὰ νέα στοιχεῖα καὶ ὄχι ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς καθ' ἑαυτὸς»¹⁹. Ἀντίστοιχα καὶ ὁ Κάλλιστος Ware ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἀνανέωση τῆς ἐπαφῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἀποδεικνύεται ἤδη ὡς «πηγὴ ἀμοιβαίου πλουτισμοῦ»²⁰.

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ὑπάρχει μιὰ ὑγιὲς αὐτοσυνειδησία, ἀλλὰ καὶ ἓνας ἀμοιβαῖος σεβασμὸς καὶ διάθεση προσέγγισης καὶ ἀλληλοπεριχώρησης,

16. Π. Βασιλειάδης, *Ἡ Ὁρθοδοξία στὸ σταυροδρόμι*, ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 93-94. Πρβλ. Χρ. Σταμούλης, *Ἡ γυναίκα τοῦ Λώτ*, σ. 49.

17. Στὸ ἴδιο, σσ. 59, 139, 145.

18. Γ. Φλορόφσκυ, «Ἡ πορεία τῆς Ῥωσικῆς Θεολογίας», *Θεολογία, Ἀλήθεια καὶ Ζωή – Πνευματικὸν Συμπόσιον*, ἐκδ. Ἡ «Ζωή», Ἀθήνα 1962, σ. 42.

19. Ν. Ματσούκας, «Ἑλληνορθόδοξη παράδοση καὶ δυτικὸς πολιτισμὸς», *Πολιτισμὸς αὔρας λεπτής*, ἐκδ. Τὸ Παλίμφηστον, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 177.

20. Κ. Ware, *Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, σ. 514.

τὸ νὰ ὑπάρξει μία δημιουργικὴ ἀλληλεπίδραση (καὶ ἀλληλοεπιρροή) δὲν συνιστᾶ «ἐκτροπή» ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση, ἀλλὰ πιστὴ συνέχεια στὴν οἰκουμενικότητα ποὺ τὴ χαρακτηρίζει.

Ὅπως μάλιστα φιλοδοξεῖ νὰ δείξει ἡ παρούσα μελέτη, ἡ μέχρι τώρα ἀλληλεπίδραση τῆς Διαμαρτύρησης μὲ τὴν Ὁρθοδοξία, ὄχι μόνον δὲν ἀπομάκρυνε τὴν Ὁρθοδοξία ἀπὸ τὴν Παράδοση, ἀλλὰ καὶ ἐπιπλέον βοήθησε νὰ ἐπανατοπισθοῦν καὶ νὰ «ἐπανανακαλυφθοῦν» πτυχὲς τῆς Παράδοσης, οἱ ὁποῖες γιὰ διάφορους ἱστορικοὺς λόγους εἶχαν ἀτονήσει, ἐνῶ ἐπίσης συνέβαλε καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους τομεῖς ὅπως στὴν ἐπιστήμη τῆς θεολογίας, τὴ μελέτη τῆς Βίβλου καὶ τὴν καλλιέργεια τῆς Χριστιανικῆς ἐνότητας.

Ἐπιδιώκοντας νὰ σκιαγραφήσει τὴν ἀλληλεπίδραση μεταξὺ τῶν δύο πλευρῶν, ἡ παρούσα μελέτη διαρθρώνεται σὲ πέντε ἐνότητες. Στὴν πρώτη ἐνότητα θὰ γίνῃ μία σύντομη ἱστορικὴ ἀναδρομὴ στὶς πρώτες ἐπαφὲς Ὁρθοδόξων-Διαμαρτυρομένων κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες μετὰ ἀπὸ τὴ Μεταρρύθμιση, δηλαδὴ σὲ μία περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ μεταξὺ τους ἀλληλεπίδραση ἦταν εἴτε ἀνύπαρκτη, εἴτε ἀρνητικὴ λόγω ἐντάσεων. Ἀντίθετα, στὶς δύο ἐπόμενες ἐνότητες θὰ ἐξετασθοῦν σημεῖα στὰ ὁποῖα ὑπῆρξε δημιουργικὴ ἀλληλεπίδραση, ἰδιαίτερα τοὺς τελευταίους δύο αἰῶνες: ἔτσι, ἡ δευτέρη ἐνότητα θὰ ἐστιᾷ στὴν πανεπιστημιακὴ ἀλληλεπίδραση στὸν τομέα τῶν θεολογικῶν σπουδῶν (καὶ ἰδιαίτερα τῶν Βιβλικῶν), ἐνῶ ἡ τρίτη ἐνότητα θὰ ἀναδείξει ὠρισμένες ἀρχαῖες παραδόσεις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ποὺ ἐπανατοπίσθηκαν τὸν τελευταῖο αἰῶνα, ὡς ἀποτέλεσμα (μεταξὺ ἄλλων) καὶ τῆς ἐπίδρασης τῆς Μεταρρύθμισης. Τέλος, στὶς δύο τελευταῖες ἐνότητες θὰ ἐξετασθεῖ ἐάν (καὶ σὲ τί βαθμὸ) ὑπῆρξαν ἔμμεσες ἐπιδράσεις τῆς Μεταρρύθμισης στὴν Ὁρθοδοξία, ἀφ' ἐνὸς μὲσω τῶν θρησκευτικῶν ὀργανώσεων (ἓνα ζήτημα ἰδιαίτερα παρεξηγημένο) καὶ ἀφ' ἐτέρου μὲσω τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης.

A. Οἱ πρώτες ἐπαφὲς

Οἱ ἐπαφὲς τῆς Μεταρρύθμισης μὲ τὴν Ὁρθοδοξία, ὡς γνωστόν, ξεκινοῦν ἤδη ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα, πρῶτα μὲ τὴν ἀποστολὴ τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας ἀπὸ τὸν Μελάγχθονα πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πα-

τριαρχείο τὸ 1550 (ἡ ὁποία, ὥστόσο, εἶναι ἀμφίβολο ἂν τελικὰ ἐφθασε στὸν προορισμὸ τῆς²¹) καὶ στὴ συνέχεια μὲ τὴν ἀλληλογραφία τῶν Λουθηρανῶν θεολόγων τῆς Τυβίγγης μὲ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ἱερεμία Β' τὴν περίοδο 1573-1581, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἕναν πρωτοποριακὸ θεολογικὸ διάλογο, μὲ τεράστιο ἱστορικὸ καὶ θεολογικὸ ἐνδιαφέρον. Ὡστόσο, παρὰ τὰ πολὺ σημαντικὰ σημεῖα σύγκλισης ποὺ ἐντοπίζονται στὸ πλαίσιο τοῦ διαλόγου αὐτοῦ (ὁ ἴδιος ὁ Πατριάρχης δηλώνει ὅτι εἶναι «ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς κυριωτέροις συμφωνοῦντες»²²), τελικὰ ὁ διάλογος ναυαγεῖ, καθὼς σύντομα γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι οἱ δύο πλευρὲς χρησιμοποιοῦν διαφορετικὲς θεολογικὲς μεθόδους (ιδιαίτερα στὸ πῶς ἀντιλαμβάνονται τὴ σχέση Ἀγίας Γραφῆς-Παράδοσης), οἱ ὁποῖες ἔχουν εὐρύτερες ἐκκλησιολογικὲς ἐπιπτώσεις καὶ γι' αὐτὸ ὁ Πατριάρχης ζητεῖ νὰ διακοπῆ ἡ δογματικὴ συζήτηση καὶ ἡ ὁποία περαιτέρω ἐπαφὴ νὰ γίνῃ μόνον χάριν τῆς φιλίας²³.

Ἔτσι, στὸ πλαίσιο τῆς ἀλληλογραφίας αὐτῆς δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὰ καμμία ἐπίδραση τῆς Μεταρρύθμισης στὴν Ὁρθοδοξία, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἡ τελευταία καλεῖται νὰ προσδιορίσει τὴ θέση τῆς μὲ βάση τὶς θέσεις τῆς Μεταρρύθμισης (πρόκειται δηλαδὴ οὐσιαστικὰ γιὰ μία «ἐπίδραση πρὸς ἀντίδραση»).

Τὸ ἐπόμενο σημεῖο-σταθμὸς εἶναι ἡ Ὁμολογία τοῦ μετέπειτα Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Μητροφάνους Κριτοπούλου, ἡ ὁποία δημοσιεύεται τὸ 1625. Στὴν Ὁμολογία αὐτὴ ἀρκετοὶ θεολόγοι ἔχουν καταλογίσει «προτεσταντίζουσες τάσεις» καὶ «ἀποκλίσεις», κυρίως

21. G. Mastrantonio, *Augsburg and Constantinople: the correspondence between the Tubingen theologians and Patriarch Jeremiah II of Constantinople on the Augsburg Confession*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline 1982. σσ. 9-11. Πρβλ. D. Wendebourg, "Eastern Orthodoxy" στό: T. Wengert, *Dictionary of Luther and the Lutheran Traditions*, Baker, Grand Rapids 2017, σ. 197.

22. Ἱερεμίου Ἀπόκρισις Β', στό Ἰω. Μεσολωρᾶς, *Συμβολικὴ τῆς Ὁρθόδοξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Α', Τυπογραφεῖον «Ὁ Παλαμήδης», Ἀθήνα, 1883, σσ. 246-247. Γιὰ μία ἀναλυτικὴ παράθεση τῶν βασικῶν σημείων συμφωνίας καὶ διαφωνίας ποὺ ἐντοπίστηκαν στὸν ἐν λόγω διάλογο, βλ. Στ. Τσομπανίδης, «Ἡ Μεταρρύθμιση: Οἱ ἐκφραστές τῆς καὶ ἡ σχέση τῆς πρὸς τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία», στό: Ἰω. Πέτρου (ἐπιμ.) *Ἱστορία τῆς Ὁρθοδοξίας*, IV, ἐκδ. Road, Ἀθήνα 2009, σσ. 437-438.

23. Ἱερεμίου Ἀπόκρισις Γ', ὅπως παρατίθεται στό Ἰω. Μεσολωρᾶς, *Συμβολικὴ τῆς Ὁρθόδοξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, σ. 264. Πρβλ. D. Wendebourg, "Eastern Orthodoxy", σ. 198.

ἀναφορικά μὲ τὰ ὅσα γράφει περὶ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς διαίρεσης τῶν μυστηρίων, καθὼς καὶ περὶ τῆς κανονικότητος καὶ αὐθεντίας τῶν «ἀναγινωσκομένων» βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης²⁴. Ὡστόσο, ὅπως σωστὰ ἐπισημαίνει ὁ Ἰω. Καρμίρης, μία βαθύτερη μελέτη ἀποδεικνύει ὅτι στὰ σημεῖα αὐτὰ ὁ Κριτόπουλος καταλήγει «οὐχὶ ἐξ ἐπιδράσεως τῶν Διαμαρτυρομένων, ἀλλὰ τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων»²⁵, καθὼς οἱ ἀπόφεις του ἀντανακλοῦν ἀπλῶς τοποθετήσεις ποῦ ἤδη ἐνυπάρχουν στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση καὶ ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ γίνῃ παραδεκτὸ ὅτι «ἐθεολόγησε κατὰ τὰ ἑλληνορθόδοξα πρότυπα»²⁶. Μὲ ἄλλα λόγια καὶ ἐδῶ ἡ φαινομενικὴ ὁμοιότητα μὲ ἀντίστοιχες προτεσταντικὲς θέσεις δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς «προτεσταντικὴ ἐπίδραση», ἀλλὰ ἀπλῶς ὡς μία προσπάθεια (ἐνδεχομένως ἀνεπιτυχῆ) στὴ διατύπωσίν της σὲ ὠρισμένα σημεῖα, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Καρμίρης) νὰ παρουσιασθῇ μὲ ἓναν διαλλακτικὸ τρόπο ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία στοὺς Διαμαρτυρομένους²⁷.

Ἀντίθετα, σαφεῖς εἶναι οἱ προτεσταντικὲς ἐπιδράσεις στὴν Ὁμολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου Λουκάρως (1629), μιᾶς προσωπικότητος ποῦ ἔγινε «σημεῖο ἀντιλεγόμενον», καθὼς ἄλλοι ἐξαιροῦν τὴ σημαντικὴ ἐθνικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ προσφορά του, ἐνῶ ἄλλοι, χωρὶς νὰ ὑποτιμοῦν τὸ διαμέτρημά του, τὸν κατακεραυνώνουν σφοδρὰ ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας τῶν καλβινιστικῶν ἐπιρροῶν τῆς Ὁμολογίας του. Ἡ δημοσίευση τῆς Ὁμολογίας ὀδήγησε σὲ ἐκρηκτικὲς ἀντιδράσεις, στὸ πλαίσιο τῶν ὁποίων ὁ Λούκαρις ἐπανειλημμένα καθαιρέθηκε ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο, μέχρι ποῦ ἐν τέλει ἀπαγχονίσθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1638. Ἡ ὅλη ἱστορία, ὡς γνωστόν, ἔχει καὶ ἔντονο πολιτικὸ παρασκήνιο, ἐνῶ τὸ ζήτημα τῆς πατρότητος τῆς Ὁμολογίας ἤγειρε τεράστια διαμάχη²⁸. Ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος πάντως εἶναι ὅτι ἡ ἴδια

24. Χρ. Γιανναρᾶς, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2006, σ. 122.

25. Ἰω. Καρμίρης, *Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός*, τόμ. 1, ἐκδ. Α. Ζ. Διαληγμαῶς, Ἀθήνα 1939, σσ. 157 κ.έ., 148 κ.έ.

26. Ἰω. Καρμίρης, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας* II, χ.έ., Ἀθήνα 1960, σ. 493.

27. Ἰω. Καρμίρης, *Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός*, σ. 159.

28. Ὁ ἴδιος ὁ Λούκαρις ἀποκήρυξε τὴν ὁμολογία αὐτὴ προφορικὰ, ὡστόσο ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἀρνιόταν νὰ τὴν ἀποκηρύξει καὶ γραπτῶς. Τὸ γεγονός

ή Λουκάρειος Όμολογία ούδεμία επίδραση κατάφερε να έχει στην Όρθόδοξη θεολογία, καθώς άμέσως μετά άπό τον θάνατο του Λούκαρι, έξι διαδοχικές τοπικές σύνοδοι των Όρθοδόξων την άφώρισαν και την άναθεμάτισαν, ένω ό κύκλος των ύποστηρικτών του δέν μπόρεσε στα έπόμενα χρόνια να έπηρεάσει τα τεκταινόμενα. Έπί της ούσίας λοιπόν τó μόνον είδος επίδρασης που είχε ή όμολογία αύτή στην Όρθοδοξία ήταν «έπίδραση προς αντίδραση» (ένίοτε και προς περιχαράκωση), ένω άξιοσημείωτο είναι και τó γεγονός ότι για τα έπόμενα περίπου διακόσια χρόνια δέν παρατηρήθηκε καμία ούσιαστική Διαμαρτυρούμενη παρουσία στον ευρύτερο Έλλαδικό χώρο.

Η έπαφή των δύο πλευρών ξανάρχισε στις άρχές του 19ου αιώνα, με την άφιξη των πρώτων Διαμαρτυρομένων ιεραποστόλων, οί όποίοι άρχικά έγιναν δεκτοί πολύ θετικά στο νεοσύστατο έλληνικό κράτος, τόσο άπό την κυβέρνηση, όσο και άπό την ευρύτερη έλληνική κοινωνία, λόγω της άνθρωπιστικής βοήθειας που έφεραν, καθώς και της εκπαιδευτικής συνεισφοράς τους (ίδρυση σχολείων, έκτύπωση εκπαιδευτικών έγχειριδίων κ.λπ.). Όστόσο σταδιακά ξεκίνησε ένα κύμα άντιδράσεων, τó όποιο όφειλόταν, άφ' ένός στον φόβο του προσηλυτισμού και της διάδοσης της έπιρροής τους και άφ' έτέρου στην κυκλοφορία της μετάφρασης της Βίβλου του Ν. Βάμβα, τή διάδοση της όποίας οί ιεραπόστολοι ένθερμα προωθοΰσαν. Τήν όλη ένταση σαφώς επέτεινε τó κλίμα της έποχής και οί προκαταλήψεις που έπικρατοΰσαν στην έλληνική κοινωνία και εκκλησία άπέναντι σε ότιδήποτε τó έτερόδοξο, ένω τó κλίμα πυροδοτήθηκε και άπό πολιτικούς παράγοντες, ιδιαίτερα μέσω της άνάμιξης κύκλων προσκείμενων στο Ρωσικό κόμμα. Φυσικά, μεγάλο μερίδιο ευθύνης άναλογεί και

αυτό, σε συνάρτηση και με τή συνολικότερη θεώρηση της έπιστολογραφίας του και των τοποθετήσεών του, έχει όδηγήσει πολλούς να κλίνουν τελικά ύπερ της γνησιότητάς της, μεταξύ των όποιων πλέον και κορυφαίοι όρθόδοξοι θεολόγοι, όπως ό Φλορόφσκυ, ό Μέγιεντορφ, ό Ware και άρκετοί άλλοι. Βλ. Ίω. Καρμίρης, *Όρθοδοξία και Προτεσταντισμός*, σσ. 207-225. Έπίσης G. Florovsky, "The Orthodox Churches and the ecumenical movement prior to 1910", *Christianity and Culture II*, Nordland Publ., Belmont 1974, σσ. 184 κ.έ., K. Ware, *Όρθόδοξη Έκκλησία*, σ. 159, Ίω. Μέγιεντορφ, *Η Όρθόδοξη Έκκλησία* (μετ. Βίκυ Πατρίκη) έκδ. Έν πλῶ, Άθήνα 2010, σσ. 151-152. Έξ έπόψεως προτεσταντικής, βλ. Γ. Χατζηαντωνίου, *Κύριλλος Λούκαρις*, έκδ. Ό Λόγος, Άθήνα 1954, σσ. 118-127.

στοὺς ἴδιους τοὺς ἱεραποστόλους, καθὼς δὲν κατανόησαν σὲ βάθος τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, οὔτε καὶ πῶς νὰ διαλεχθοῦν μὲ τὴν Ὀρθοδοξία²⁹.

Ποιά ἦταν ἡ ἐπίδραση τῆς δράσης τῶν ἱεραποστόλων στὴν Ὀρθοδοξία; Οἱ ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ θέματος ποικίλλουν. Ὁ π. Γ. Μεταλληνὸς ἔχει διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι «οἱ Διαμαρτυρόμενοι Ἱεραπόστολοι ὤθησαν τοὺς Ἑλληνας εἰς συνειδητοποιήσιν τῆς ἀνάγκης πρὸς μείζονα ἐμβάθυνσιν καὶ ἐνεργοποίησιν τῆς πίστεως καὶ παραδόσεώς των», ἐνῶ ἐκτιμᾷ ὅτι ὅλες οἱ ἀναγεννητικὲς προσπάθειες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ μετὰ στὸν χῶρο τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας ἢ καὶ τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας μεταξὺ ομάδων ὀρθοδόξων εἶχαν ὡς ἀφορμὴ μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴ δράση τῶν ἱεραποστόλων, ἡ ὁποία, κατ' αὐτὸν, συνέβαλε στὴ θρησκευτικὴ πρόοδο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἐξ αἰτίας τῆς δημιουργήθηκε ἀντίρροπο ρεῦμα γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὸν Προτεσταντισμὸ³⁰.

Ἡ τοποθέτηση αὐτὴ εἶναι ἐν μέρει μόνον ὀρθή. Ἀφενὸς εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐμφανέστερη ἐπίδραση ποὺ εἶχε ἡ προτεσταντικὴ παρουσία στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα ἦταν ἡ «ἐπίδραση πρὸς ἀντίδραση» (ἐνίοτε καὶ πρὸς περιχαράκωση): δεκάδες ἄρθρα, ἔντυπα, βιβλία, ἀκόμη καὶ ἐκκλησιαστικὲς ἐγκύκλιοι ἐδημοσιεύθησαν ὡς πολεμικὴ σὺν τῆς Διαμαρτυρόμενης θέσεις, ἐνῶ ὠρισμένες φορὲς ἡ πολεμικὴ πῆρε καὶ τὸν χαρακτήρα δικαστικῶν διώξεων ἢ καὶ περιστατικῶν βίας κατὰ τῶν Διαμαρτυρομένων³¹. Παρ' ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω δημοσιεύσεις συνιστοῦσαν περισσότερο ἐπιθέσεις παρὰ θεολογικὸν διάλογο, ὑπῆρξαν καὶ ἀρκετὲς ἄλλες οἱ ὁποῖες ἐπεχείρησαν νὰ ἐκθέσουν τὶς ὀρθόδοξες θέσεις ὡς ἀπάντηση σὲ ἀντίστοιχες διαμαρτυρόμενες. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια λοιπὸν ὄντως ὁ Προτεσταντισμὸς ἐπέδρασε μὲ

29. Γιὰ μίαν ἐκτενέστερη ἀνάλυση βλ. Ἰω. Τσεβᾶς, «Ἡ παρουσία τῶν Ἀμερικανῶν ἱεραποστόλων στὴν Γῆνο κατὰ τὴν τριετία 1829-1831: Ἱεραποστολικὸ, ἐκπαιδευτικὸ καὶ ἐκδοτικὸ ἔργο», σὺν: Κ. Δανούσης καὶ Κ. Τσιχνάκης (ἐπιμ.), *Ministerium Historiae: Τιμὴ στὸν π. Μᾶρκο Φώσκολο*, ἐκδ. Δήμου Γήνου, Γῆνος 2017, σσ. 612-615.

30. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν Νεοελληνικὴν*, Β' ἐκδοσις, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2004, σ. 103.

31. Μ. Κυριακάκης, *Πρωτοπορεία (sic) καὶ Πρωτοπόροι*, ἐκδ. Ἀστέρως τῆς Ἀνατολῆς, Ἀθήνα 1985, σσ. 14-24.

τὸ νὰ ὠθήσει τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία νὰ τοποθετηθεῖ ἐπάνω στὰ διάφορα δογματικὰ ζητήματα στὰ ὁποῖα οἱ δύο πλευρὲς διαφωνοῦσαν.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ τοποθέτηση ὅτι ὅλες οἱ ἀναγεννητικὲς προσπάθειες στὸν ἑλληνορθόδοξο χῶρο εἶχαν ὡς ἀφορμὴ (ἔστω καί «μεταξὺ ἄλλων») τὴ δράση τῶν ἱεραποστόλων, κρίνεται ὡς ὑπερβολικὴ, γιὰ τρεῖς τουλάχιστον λόγους. Πρῶτον, ἡ παρουσία τῶν ἱεραποστόλων στὴν Ἑλλάδα ἔσβησε πολὺ σύντομα, καθὼς λόγῳ τῶν ἀντιδράσεων ἐναντίον τους σχεδὸν ὅλοι ἀναγκάστηκαν νὰ ἀποχωρήσουν (τὸ 1843 εἶχαν πλέον ἀπομείνει μόνον δύο ἱεραπόστολοι σὲ ὅλο τὸ ἑλληνικὸ κράτος)³². Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο κινήσεις ποὺ ξεκινοῦν στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα νὰ συνεχίζονται νὰ πολεμοῦν τοὺς ἱεραποστόλους ποὺ εἶχαν ἀποχωρήσει μισὸν αἰῶνα νωρίτερα.

Δεύτερον, τὰ ἐπόμενα χρόνια οἱ περισσότερες ἀντιδράσεις ποὺ ἀκολούθησαν δὲν στόχευαν τοὺς ἐναπομείναντες ἱεραποστόλους, ἀλλὰ τὴν Ἑλληνικὴ Εὐαγγελικὴ Ἐκκλησία (ἐφεξῆς Ε.Ε.Ε.). Ἡ τελευταία ὡστόσο δὲν ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς ἱεραποστόλους³³, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Ἑλληνα ἱατρὸ Μιχαὴλ Καλοποθάκη. Ὁ Καλοποθάκης, μελετώντας τὶς διαμαρτυρόμενες θέσεις, ἐκτίμησε ὅτι αὐτὲς μπορούσαν νὰ συμβάλουν στὴν ἀναμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ ἐκκλησίας καὶ ἀποφάσισε νὰ προσχωρήσει στὸν Προτεσταντισμό. Παρ' ὅτι εἶναι ἀδιαμφισβήτητο ὅτι τὰ πρῶτα χρόνια συνεργάστηκε μὲ ἱεραποστόλους, στὴν πορεία ὑπῆρξαν πολλὰ καὶ σημαντικὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα ὁ Καλοποθάκης σαφῶς διαφοροποιήθηκε³⁴, σὲ βαθμὸ ποὺ τελικὰ ἡ Ε.Ε.Ε.

32. Σ. Παπαγεωργίου Σ., *Ἀμερικανοὶ Ἱεραπόστολοι στὴν Ἑλλάδα 1820-1850*, ἐκδ. Δωδώνη, Ἀθήνα 2001, σ. 75. Πρβλ. P. E. Shaw, *American Contacts with the Eastern Churches, 1820-1870*, The American Society of Church History, Chicago 1937, σσ. 81-82.

33. Οἱ ἴδιοι, ὅπως σωστὰ ἐπισημαίνει ὁ π. Μεταλληνός (*Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς*, 114), δὲν εἶχαν σκοπὸ νὰ ἰδρῦσουν Προτεσταντικὴ ἐκκλησία στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ νὰ συμβάλουν σὲ μία «μεταρρύθμιση» τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας – ὅπως βέβαια οἱ ἴδιοι τὴν ἀντιλαμβάνονταν.

34. Ἐνδεικτικὸ εἶναι π.χ. ὅτι οἱ δύο ἐναπομείναντες ἱεραπόστολοι προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἀγγλικανικὴ καὶ τὴν Κοινοτικὴ (Congregational) Ἐκκλησία, ἐνῶ ἡ Ε.Ε.Ε. ποὺ ἱδρυσσε ὁ Καλοποθάκης ἀκολούθησε τὴν τάξη τῆς Πρεσβυτερικῆς Ἐκκλησίας. Βλ. Ἴω. Τσεβᾶς, «Ὁ Μιχαὴλ Δ. Καλοποθάκης καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὶς ἀμερικανικὲς ἱεραποστολές: πραγματολογικὲς καὶ κριτικὲς παρατηρήσεις», *Τὰ Ἱστορικὰ* 50 (Ἰούνιος 2009), σσ. 216-218.

ὄχι μόνον νὰ διαχωρίσει πλήρως τὴ θέση τῆς ἀπὸ ὁποιαδήποτε ξένη ἱεραποστολὴ ἀλλὰ καὶ νὰ ἀρνηθεῖ κάθε περαιτέρω συνεργασία μαζί της³⁵. Ὡς ἐκ τούτου, χρειάζεται νὰ γίνει μία σαφὴς διάκριση ἀνάμεσα στὴ δράση τῶν ξένων ἱεραποστόλων καὶ αὐτὴν τῶν Ἑλλήνων Ἐυαγγελικῶν: τὸ γεγονός ὅτι ἀμφοτέρω ἦταν Διαμαρτυρόμενοι δὲν συνεπάγεται αὐτόματα τὴν ταύτισή τους. Ἡ δὲ δράση τῆς Ε.Ε.Ε., μιᾶς δημογραφικὰ πολὺ μικρῆς ἐκκλησίας (τὸ 1883 ἀριθμοῦσε μόλις 49 μέλη³⁶), δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ αἰτία στὴν ὁποία ὀφείλονται «ὄλες» οἱ μεταρρυθμιστικὲς δράσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Κάτι τέτοιο θὰ ἐξέπληττε καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἑλληνες Ἐυαγγελικούς, οἱ ὁποῖοι τὸ 1908, κάνοντας ἀπολογισμὸ τῶν πρώτων πενήντα χρόνων τῆς παρουσίας τους, ὁμολογοῦν ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἔργου τους ἦταν περιορισμένα³⁷. Εἶναι βέβαια ἀλήθεια ὅτι ἡ δράση τους σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ὑπῆρξε δυσανάλογα μεγαλύτερη τοῦ μεγέθους τους (ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῆς διάδοσης τῆς Βίβλου, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς Κυριακῆς ἀργίας³⁸), γεγονός πού ἐν μέρει ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἀντίδραση πού δέχθηκαν. Παρ' ὅλα αὐτά, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ αἰτία ἢ ἡ ἀφορμὴ «ὄλων» τῶν Ὁρθοδόξων ἀναγεννητικῶν προσπαθειῶν.

Τρίτον καὶ σημαντικώτερο, ἡ ἀλληλεπίδραση Ὁρθοδόξων-Διαμαρτυρομένων οὐδέποτε περιοριζόταν μόνον στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, καθὼς ὑπῆρχε πολυετῆς ἐπαφή τους καὶ στὸ ἐξωτερικὸ (π.χ. μέσῳ Ὁρθοδόξων θεολόγων πού φοιτοῦσαν σὲ πανεπιστήμια τοῦ ἐξωτερικοῦ). Ὡς ἐκ τούτου, διαφαίνεται πολὺ πιθανότερο ὅτι ἓνα ἀκριβέστερο συμπέρασμα θὰ ἦταν ὅτι ἀρκετὲς (ἀλλὰ σίγουρα ὄχι ὄλες) ἀπὸ τίς ἀνανεωτικὲς προσπάθειες πού ἐπεχειρήθησαν πιθανώτατα ὀφείλονται σὲ ἓναν βαθμὸ στὴ συνολικὴ ἀλληλεπίδραση Ὁρθοδόξων μὲ τὸν Προτεσταντισμὸ

35. Δ. Καλοποθάκης, «Μιχαὴλ Καλοποθάκης», *Ἄστηρ τῆς Ἀνατολῆς* 818 (1/7/1911), σ. 3575.

36. P. E. Shaw, *American Contacts with the Eastern Churches*, σ. 152.

37. Μ. Καλοποθάκης, «Πανηγυρικὸν Τεύχος τῆ Πεντηκονταετηρίδι», *Ἄστηρ τῆς Ἀνατολῆς* 737 (1/1/1908), σ. 2909.

38. Ὑπολογίζεται ὅτι στὰ πενήντα πρώτα χρόνια τῆς Ε.Ε.Ε. (1858-1908) κυκλοφόρησαν περίπου 350.000 ἀντίτυπα τῆς Καινῆς Διαθήκης στὸν τότε Ἑλλαδικὸ χῶρο, καθὼς καὶ στὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Κρήτη. Βλ. Μ. Καλοποθάκης, «Πανηγυρικὸν Τεύχος ἐπὶ τῆ Πεντηκονταετηρίδι», σ. 2908.

(έντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος), παρὰ ἀποκλειστικὰ στὸ ἐσωτερικὸ (πολλῶ δὲ μᾶλλον στοὺς ἱεραποστόλους).

Ὅσο γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν ἱεραποστόλων στὴν Ὁρθοδοξία, αὐτὴ τελικὰ φαίνεται νὰ περιορίσθηκε κυρίως στὴ διάδοση τῆς κυκλοφορίας τῆς Βίβλου (ὕπολογίζεται ὅτι ἕως τὸ 1843 εἶχαν κυκλοφορήσει μεταξὺ 200.000-250.000 ἀντίτυπα τῆς Καινῆς Διαθήκης³⁹) καὶ βέβαια στὶς ἀντιδράσεις ποὺ προέκυψαν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς δράσης τους.

Συνολικὰ λοιπόν, ὅπως μπορεῖ νὰ γίνει κατανοητὸ ἀπὸ τὰ παραπάνω, οἱ πρῶτες ἐπαφές Ὁρθοδοξίας-Προτεσταντισμοῦ χαρακτηρίσθηκαν εἴτε ἀπὸ ἔλλειψη ἐπίδρασης, εἴτε ἀπὸ «ἐπίδραση πρὸς ἀντίδραση», ἐξ αἰτίας τῶν ἐντάσεων ποὺ ἐδημιουργήθηκαν (μὲ εὐθύνη καὶ τῶν δύο πλευρῶν), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθοῦν καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ στερεότυπα γιὰ τὸν Προτεσταντισμό, τὰ ὁποῖα διατηροῦνται μέχρι καὶ σήμερα. Αἰσίως, ὅπως θὰ φανεῖ ἀμέσως παρακάτω, τὸ ἐπόμενο διάστημα ἐπεφύλασσε ἓνα πολὺ θετικότερο κλίμα καὶ ἀπετέλεσε μίαν περίοδο σαφῶς πιὸ δημιουργικῆς ἀλληλεπίδρασης καὶ προσέγγισης.

B. Συμβολὴ στὶς θεολογικὲς σπουδὲς

1. Θεολογικὲς σπουδὲς καὶ Θεολογικὲς Σχολές

Ἦδη ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ πλειονότητα τῶν Ἑλλήνων θεολόγων σπούδαζε στὴ Δύση (ιδιαίτερα στὴ Γερμανία), δίπλα σὲ Ρωμαιοκαθολικοὺς ἢ Διαμαρτυρομένους θεολόγους. Ὡς ἀποτέλεσμα, πολλοὶ θεολόγοι καὶ κληρικοὶ ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ σκέψη καὶ μεθοδολογία τῆς Δύσεως, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο θεολογοῦσαν νὰ ἀντανάκλᾳ τὴν ἐπιρροή τους αὐτῇ. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ὀδήγησε σὲ αὐτὸ ποὺ ὁ Φλορόφσκυ ἀπεκάλεσε «Δυτικὴ αἰχμαλωσία» καὶ «ψευδομόρφωση» τῆς ὀρθόδοξης σκέψης⁴⁰. Ὁ ἴδιος ἐντοπίζει ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία ὑπῆρξε ἔντονα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν Ρωμαιοκαθολικὸ σχολαστικισμὸ ἕως καὶ τὰ μέσα τοῦ 18ου

39. J. Clarke, *Bible Societies, American Missionaries and the national revival of Bulgaria*, Arno Press, New York 1971, σσ. 233-234.

40. Γ. Φλορόφσκυ, *Σταθμοὶ τῆς Ρωσικῆς Θεολογίας* (μετ. Εὐτ. Γιούλτση), ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 123, 134-135.

αίωνα και από τον Προτεσταντισμό από εκεί και μετά, σε βαθμό ώστε να χρησιμοποιούνται ακόμη και Προτεσταντικά έγχειρίδια σε Ὁρθόδοξες Θεολογικές Σχολές και σεμινάρια⁴¹. Ἔτσι, ὁ ἴδιος εἶναι ιδιαίτερα ἐπικριτικός γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι «εἰς τὴν σφαιρὰν τῆς μιμήσεως, ἡ ρωσικὴ θεολογία διήλθεν ἀπὸ ὅλας τὰς φάσεις τῆς θρησκευτικῆς ἱστορίας τῆς συγχρόνου Εὐρώπης», ἀπὸ τὴν Ἀντιμεταρρύθμιση ὡς τὴν προτεσταντικὴ ὀρθοδοξία καὶ ἀπὸ τὸν γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ ὡς τὸν νεορομαντισμό⁴².

Παρ' ὅτι ἡ ὑπαρξὴ Δυτικῶν ἐπιρροῶν στοὺς θεολόγους ποὺ σπούδασαν στὸ ἐξωτερικὸ εἶναι σαφής, παράλληλα εἶναι σημαντικὸ νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι αὐτὴ δὲν ὑπῆρξε μόνον «ἀρνητικὴ». Οἱ περισσότεροι Ὁρθόδοξοι θεολόγοι ἀναγνωρίζουν καὶ τὶς πολλὰ θετικὰ πλεονεκτήματα. Γιὰ παράδειγμα, ὁ ἴδιος ὁ Φλορόφσκυ ἀναγνωρίζει ὅτι «ἐὰν γνωρίζωμεν τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας μας, αὐτὸ τὸ ὀφείλομεν κυρίως εἰς τοὺς μόχθους καὶ τὰς προσπάθειάς πολυαριθμῶν γενεῶν δυτικῶν ἐπιστημόνων καὶ ἐρευνητῶν»⁴³, καθὼς πράγματι τοὺς προηγούμενους αἰῶνες ἓνα κεφαλαιῶδες μέρος τῶν ἀκαδημαϊκῶν σπουδῶν καὶ ἔρευνας πάνω στοὺς Πατέρες καὶ τὴ θεία λειτουργία στηρίχθηκε στὴ συμβολὴ Δυτικῶν θεολόγων καὶ πανεπιστημίων (κυρίως Καθολικῶν, ἀλλὰ τὸν τελευταῖο περίπου ἓνα αἰῶνα παρατηρεῖται καὶ μία ὀλοένα αὐξανόμενη ἐνασχόληση καὶ Διαμαρτυρομένων θεολόγων καὶ πανεπιστημίων σὲ ζητήματα Πατερικῶν σπουδῶν).

Ἐπιπλέον, ἡ ἀλληλεπίδραση μετὰ Διαμαρτυρομένους θεολόγους συνέβαλε στὴν ἀνάπτυξη τῶν Ὁρθοδόξων σπουδῶν σὲ τομεῖς ὅπως οἱ Βιβλικὲς σπουδές (γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνῃ ἐκτενέστερος λόγος παρακάτω), ἡ κριτικὴ προσέγγιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἡ ποιμαντικὴ, καθὼς καὶ ἡ ἔμφαση στὸν ἱεραποστολικὸ χαρακτῆρα τῆς θεολογίας⁴⁴.

Ἐπίσης, ἡ ἐπαφὴ τῶν Ὁρθοδόξων φοιτητῶν μετὰ τὰ γραπτὰ καὶ τὴ θεολογία ὠρισμένων κορυφαίων Διαμαρτυρομένων θεολόγων ἀποτελεῖ

41. Στὸ ἴδιο, σσ. 125 κ.έ., 212 κ.έ., 305 κ.έ.

42. Γ. Φλορόφσκυ, «Ἡ πορεία τῆς Ρωσικῆς Θεολογίας», σ. 41.

43. Στὸ ἴδιο, σ. 48.

44. Στ. Τσομπανίδης, *Ἐπεὶ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως. Ἡ συμβολὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ θεολογίας στὸ Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 327.

Ένα επιπλέον σημαντικό σημείο επίδρασης, ιδιαίτερα τὸν τελευταῖο αἰῶνα. Ἔτσι, ὀνόματα ὅπως ἐνδεικτικὰ αὐτὰ τῶν Adolf von Harnack, Albert Schweizer, Karl Barth, Emil Brunner, Rudolf Bultmann, Paul Tillich, Dietrich Bonhoeffer, Ernst Käsemann, Wolfgang Pannenberg, Jürgen Moltmann καὶ πολλῶν ἄλλων, ἀποτελοῦν σημεῖα ἀναφορᾶς στὰ κείμενα πολλῶν Ὀρθοδόξων θεολόγων. Φυσικά, οἱ θεολογικὲς διαφορὲς μὲ τὶς τοποθετήσεις τους εἶναι πολλὲς καὶ σαφεῖς (ὄχι μόνον ἐξ ἐπόψεως Ὀρθοδόξου, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τῶν Διαμαρτυρομένων Ἐκκλησιῶν), ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐπίδρασή τους δὲν συνεπάγεται τόσο τὴν ταύτιση μαζί τους, ὅσο τὴ δημιουργικὴ ἀλληλεπίδραση μὲ τὰ ἐρεθίσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ γραπτὰ τους γιὰ τὴ θεολογικὴ σκέψη καὶ ἐπιστήμη.

Ἀλλὰ ἴσως μία ἀπὸ τὶς πιὸ πολυσυζητημένες ἐστῖες ἐπιρροῆς τῆς Δυτικῆς σκέψης ἔγκειται στὸν τρόπο λειτουργίας πολλῶν Ὀρθοδόξων πανεπιστημιακῶν Θεολογικῶν Σχολῶν, καθὼς ἀρκετὲς (μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ Θεολογικὲς Σχολὲς Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης) στήνονται ὀργανωτικὰ καὶ λειτουργικὰ πάνω στὰ πρότυπα τῶν ἀντιστοίχων σχολῶν τῆς Δύσεως (κυρίως τῶν προτεσταντικῶν), ἐνῶ ἡ διδασκομένη σὲ αὐτὲς θεολογία χωρίζεται σὲ κλάδους (ἐρμηνευτικὸ, ἱστορικὸ, συστηματικὸ καὶ πρακτικὸ) σὲ διαφοροποίηση μὲ τὴν μέχρι τότε ἐνιαία θεώρηση τῆς θεολογίας καὶ τὴ διάκρισή της σὲ θεωρία, πράξη καὶ ἱστορία⁴⁵.

Τὰ παραπάνω, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Σχολὲς αὐτὲς δὲν εἶναι ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς Ἐκκλησίας, ἔχουν ἀποτελέσει ἐπανειλημμένα αἰτία γιὰ μομφὲς κατὰ τῆς ποιότητος ἢ τῆς «ἐκκλησιαστικότητάς» τους. Ἐπικρίνονται μεταξὺ ἄλλων γιὰ διαχωρισμὸ τῆς ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία καὶ γιὰ «ἐκδυτικισμένη ἀλλοτρίωση» ποὺ «μεταποιεῖ τὸ δόγμα ... σὲ κωδικὸ ἰδεολόγημα»⁴⁶.

Ἡ θεώρηση αὐτὴ ὡστόσο βασίζεται στὴν ἀντίληψη πὼς ὁποιαδήποτε ἀλληλεπίδραση μὲ τὴ «Δύση» συνιστᾷ αὐτόματα «ἀλλοτρίωση» (ὡσὰν ἡ Ὀρθόδοξη θεολογία νὰ μὴν εἶχε τὴν κριτικὴ ἰκανότητα νὰ διακρίνει τί εἶναι ὠφέλιμο καὶ τί ὄχι), ἀλλὰ καὶ στὸ ἀξίωμα πὼς ὁτιδήποτε

45. Χρ. Σταμούλης, *Ἡ γυναίκα τοῦ Λώτ*, σσ. 30, 42.

46. Χρ. Γιανναρᾶς, *Ὀρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, σσ. 319-320.

στερείται εκκλησιαστικοῦ ἐλέγχου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτα ἀληθὲς ἢ γνήσια Ὁρθόδοξο.

Ὡστόσο, ὅπως σωστὰ ἐπισημαίνει ὁ Χρ. Σταμούλης, «ἡ σημερινὴ κατάσταση ἀποδεικνύει ὅτι τὰ “δάνεια” ἀπὸ τὴ Δύση καὶ τὴν ὅποια-δήποτε Δύση δὲν μπορούν ἀπὸ μόνον τους νὰ ὀρίσουν τὴ ζωὴ ἐνὸς σώματος, ἐπιστημονικοῦ ἢ ἄλλου. Ἐκεῖνο ποὺ παίζει πρωτεύοντα ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς πραγματικότητος εἶναι ἡ ὑπαρξη ἢ ἀνυπαρξία ἰσχυρῆς αὐτοσυνειδησίας ποὺ ἐπιτρέπει τὸ ἐπιλεκτικὸ μπόλιασμα τῶν ξένων στοιχείων στὸ οἰκεῖο σῶμα καὶ τὴν ἀπόρριψη στοιχείων ἀλλοτριωτικῶν καὶ ἐπιβλαβῶν γιὰ τὸν οἰκεῖο τρόπο. Ἄλλωστε οἱ λόγοι ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἴδρυση τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν δὲν ὑπῆρξαν ἀπλᾶ μιμητικοὶ τῶν τεκταινομένων στὴ Δύση, ἀλλὰ καὶ λόγοι οὐσιαστικοὶ γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς αὐτοσυνειδησίας μιᾶς παράδοσης»⁴⁷. Ἐπιπλέον, ὁ Π. Μπρατσιώτης παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἴδρυση μιᾶς τέτοιας Σχολῆς ἀπετέλεσε καὶ ἀπόδειξη ὅτι τὸ ἐλληνικὸ κράτος εἶχε συνείδηση «τῶν ἐν τῷ ἔθνει τούτῳ ἱστορικῶν παραδόσεων τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ὡς πατρὶς τῆς ὁποίας ὁμολογεῖται ὑπὸ πάντων ἢ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία»⁴⁸.

Τέλος, ὡς πρὸς τὴν κατηγορία τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ ἀκαδημαϊκῆς ἐρμηνείας ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία καὶ διακονία, οἱ ἴδιοι οἱ καθηγητὲς τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν τονίζουν ὅτι ἓνας τέτοιος διαχωρισμὸς εἶναι καταδικαστέος καὶ ἐπιβλαβής⁴⁹ καὶ ὅτι σκοπὸς τῆς πανεπιστημιακῆς θεολογίας εἶναι «ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῶν πηγῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, τῶν μνημείων τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ συντελεῖται ἐντὸς τοῦ πανεπιστημιακοῦ χώρου, κάτω ἀπὸ τὴν ἀσπίδα τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, μὲ συγκεκριμένη ἐπιστημονικὴ μεθοδολογία καὶ σὲ συνεχῆ ἀναφορὰ μὲ τὸν σύγχρονο κόσμον καὶ τὴ ζωὴ, καὶ ὄχι μία στεῖρα, ἐσωστρεφῆς καὶ ψυχρὴ ἐπιστήμη ποὺ καταλήγει σὲ αὐτοσκοπὸ»⁵⁰.

47. Χρ. Σταμούλης, *Ἡ γυναίκα τοῦ Λώτ*, σ. 33.

48. Π. Ἰω. Μπρατσιώτης, «Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία κατὰ τὴν τελευταίαν πενηκονταετίαν», *Θεολογία* 19 (1941-1948), σ. 87.

49. Ἰω. Καραβιδόπουλος, «Οἱ Βιβλικὲς Σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα. Σύντομη ἱστορικὴ ἀναδρομὴ – Μελλοντικὲς προοπτικὲς», *Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν*, Τόμος 4ος (Ἰούλιος-Δεκέμβριος) 1985, σ. 79.

50. Χρ. Σταμούλης, *Ἡ γυναίκα τοῦ Λώτ*, σσ. 31-32.

2. Βιβλικές ἐπιστῆμες

Ἐνας ἰδιαίτερα σημαντικὸς τομέας στὸν ὁποῖο ἐντοπίζεται ἡ συμβολὴ τῆς Μεταρρύθμισης στὴν Ὁρθόδοξη (καὶ ὄχι μόνον) θεολογία εἶναι καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῶν Βιβλικῶν ἐπιστημῶν, ἡ ὁποία ἔχει καὶ αὐτὴ τὶς βάσεις της, ἀφ' ἑνὸς στὶς θεολογικὲς σπουδὲς Ὁρθοδόξων θεολόγων στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἀφ' ἑτέρου στὶς εὐρύτερες ἐπαφές σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ προτεσταντῶν θεολόγων. Ἡ ἀλληλεπίδραση στοὺς τομεῖς τῆς Βιβλικῆς ἐξηγητικῆς, τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων καὶ τῶν εὐρύτερων Βιβλικῶν σπουδῶν ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα σημεῖα ἐπαφῆς μεταξὺ τῶν δύο παραδόσεων, παρ' ὅλο πὺδ' ἓνα σημαντικό μέρος τοῦ Ὁρθόδοξου κόσμου ἐξακολουθεῖ νὰ ἀμφισβητεῖται ἡ συμβατότητα τῶν δύο μεθόδων ἐρμηνείας⁵¹.

Ὁ Ἰω. Καραβιδόπουλος ἀνάγει τὴν πρώτη ἀπόπειρα σύνθεσής τους στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, στὸ πρόσωπο τοῦ Νικολάου Δαμαλά, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει ὡς τὸν πρῶτο⁵² Ἑλληνα ἐρμηνευτὴ πὺδ' ἀσχολήθηκε μὲ τὰ προβλήματα πὺδ' ἔθεσε ἡ βιβλικὴ κριτικὴ ἔρευνα τῆς ἐποχῆς του, πὺδ' θεώρησε τὴν ἱστορικὴ-κριτικὴ μέθοδο «ὡς τὸ ἀπαραίτητο μέσο γιὰ τὴν ὀρθὴ κατανόηση τῶν βιβλικῶν κειμένων» καὶ πὺδ' συνδύασε ἐπιτυχῶς «τὴν ἐρμηνευτικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς Ἁγίας Γραφῆς»⁵³.

51. Πάντως ὁ T. Clark ("Recent Eastern Orthodox Interpretation of the New Testament", *Currents in Biblical Research* 5:3 (Ιούνιος 2007), σ. 324) παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῶν Ὁρθοδόξων Βιβλικῶν σπουδῶν μοιάζει σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ τὰ πρῶτα στάδια τῆς ἀνθίσης τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν Βιβλικῶν σπουδῶν τοῦ προηγούμενου αἰῶνα καὶ τὴ μετάβασή τους ἀπὸ μία ἰσχυρὴ ἀντίθεση στὴν κριτικὴ μέθοδο τοῦ Προτεσταντισμοῦ σὲ μία ἀνθίση τῆς ἔρευνας τῶν Βιβλικῶν σπουδῶν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς της.

52. Μία ἱστορικὴ λεπτομέρεια ἄγνωστη στὸ εὐρύτερο κοινὸ εἶναι ὅτι, ἀκριβῶς τὴν ἴδια περίοδο, καὶ ὁ Ἑλληνας Εὐαγγελικὸς θεολόγος Γεώργιος Κωνσταντίνου ἐπιχειρεῖ ἐπίσης γιὰ πρώτη φορὰ μία σύνθεση Πατερικῆς καὶ ἱστορικῆς-κριτικῆς ἐξηγητικῆς, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συγγραφῆς τῶν ὑπομνημάτων του στὰ τέσσερα Εὐαγγέλια (*Ἐρμηνεία Συνοπτικὴ καὶ Ἐκλεκτικὴ τῶν Εὐαγγελίων*, Τόμος Α', ἐκδ. Ἐφημερίδων τῶν Συζητήσεων, Ἀθήνα 1872 καὶ Τόμος Β', ἐκδ. Ἐφημερίδων τῶν Συζητήσεων, Ἀθήνα 1876). Τὸ γεγονός ὅτι οἱ δύο ἄνδρες εἶναι σύγχρονοι καὶ πραγματοποιοῦν τὴν ἴδια ἐποχὴ τὴν πρώτη ἀπόπειρα σύνθεσης τῶν δύο μεθόδων (ἀνεξάρτητα ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον καὶ βέβαια καθένας ἀπὸ τὴν δική του θεολογικὴ Παράδοση) ἀποτελεῖ ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον φαινόμενο, ἐνῶ μία συγκριτικὴ ἀνάλυση τῶν ἔργων τους θὰ εἶχε μεγάλο ἐπιστημονικὸ οἰκουμενικὸ ἐνδιαφέρον.

53. Ἰω. Καραβιδόπουλος, «Οἱ Βιβλικὲς Σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα», σσ. 76-77.

Τὸ σημεῖο καμπῆς, κατὰ τὸν Καραβιδόπουλο, ἔρχεται ἀπὸ τὸ 1936 καὶ μετὰ, ὅταν μετὰ ἀπὸ τὸ Α΄ Συνέδριο Ὁρθόδοξου Θεολογίας στὴν Ἀθήνα παρατηρεῖται «μία σημαντικὴ προσπάθεια βαθύτερης συνειδητοποίησης τῶν πηγῶν ἀπὸ τὴ μία μεριά, τῶν στόχων ἀπὸ τὴν ἄλλη τῆς Ὁρθόδοξης ἐρμηνευτικῆς καὶ παράλληλα ἕνας κριτικὸς καὶ δημιουργικὸς διάλογος μὲ τὶς κυριαρχοῦσες ἐρμηνευτικὲς τάσεις τῆς Δύσεως. Μετὰ ἀπὸ τὸ Συνέδριο -ὄχι ὅμως ὡς καρπὸς του- ἡ Βιβλικὴ κριτικὴ καὶ εἰδικώτερα ἡ ἱστορικο-κριτικὴ μέθοδος προσέγγισης τῶν βιβλικῶν κειμένων υἰοθετήθηκε σὰν μέθοδος ποὺ ὀδηγεῖ στὴν καλύτερη κατανόηση τῶν ἱερῶν κειμένων, στὸ διαφωτισμὸ τῶν προβλημάτων τους, στὴν οἰκοδομὴ τῶν πιστῶν»⁵⁴.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, κορυφαῖοι Ὁρθόδοξοι Καινοδιαθηκολόγοι ὅπως ὁ Β. Ἀντωνιάδης καὶ ὁ Β. Βέλλας ἐπισημαίνουν ὅτι ἡ κριτικὴ ἐργασία στὴ μελέτη τῆς Βίβλου, ὄχι μόνον εἶναι συμβατὴ μὲ τὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖα γιὰ νὰ εἶναι ὁ Ὁρθόδοξος ἐρμηνευτὴς ἐξοπλισμένος μὲ σύγχρονα μέσα, ἐνῶ κατακεραυνώνουν ὅσους παραμένουν προσκολλημένοι μόνον σὲ παλαιότερες μεθόδους⁵⁵.

Τὴν ἀναγκαιότητα αὐτὴ τονίζουν καὶ δεκάδες ἄλλοι μεταγενέστεροι θεολόγοι. Ὁ Σ. Ἀγουρίδης γράφει χαρακτηριστικά: «Ἡ Ὁρθοδοξία δὲν μπορεῖ σήμερα νὰ ἐπιτελέσει τὴν ἀποστολὴ της χωρὶς τὴν ἀδίστακτη ἀποδοχὴ τῶν πορισμάτων τῆς ἱστορικο-κριτικῆς μεθόδου μελέτης τῆς Γραφῆς ἢ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ μερικὸι τὸ ὀνομάζουν Προτεσταντισμὸ, ἐνῶ πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ἐπίτευγμα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης ὅπως τὸ ὅτι ἡ γῆ γυρίζει περὶ τὸν ἄξονά της καὶ γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο»⁵⁶.

Ἀντίστοιχα καὶ ὁ Κάλλιστος Ware ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ Βιβλικὲς καὶ Πατερικὲς σπουδὲς τῆς Δύσεως μποροῦν νὰ βοηθήσουν τοὺς Ὁρθόδοξους νὰ κατανοήσουν τὴ Βίβλο καὶ τοὺς Πατέρες μὲ μεγαλύτερη

54. Στὸ ἴδιο, σ. 77.

55. Β. Ἀντωνιάδης, *Ἐγχειρίδιον εἰσαγωγῆς εἰς τὰς Ἁγίας Γραφάς*, τόμ. Α', ἐκδ. «Φοῖνικος», Ἀθήνα 1936, σσ. 46-47. Ἰω. Καραβιδόπουλος, «Οἱ Βιβλικὲς Σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα», σσ. 77-78.

56. Σ. Ἀγουρίδης, *Ὁράματα καὶ Πράγματα. Ἀμφισβητήσεις, προβλήματα, διέξοδοι στὸ χῶρο τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας*, Β' ἐκδοση, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2010, σ. 188.

ἀκρίβεια⁵⁷, ἐνῶ ὁ Ἰω. Καραβιδόπουλος ὑπογραμμίζει ὅτι πιστότητα στοὺς Πατέρες σημαίνει δημιουργικὴ συνέχιση τοῦ πνεύματος τῶν Πατέρων, τὸ ὁποῖο δὲν φοβᾶται νὰ προσλάβει τὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς⁵⁸. Τέλος, ὁ Μ. Κωνσταντίνου τονίζει ὅτι ὁ συνδυασμὸς ἱστορικο-κριτικῆς καὶ Πατερικῆς ἐρμηνευτικῆς ἔχει ἐπιφέρει πλουσιώτατους καρποὺς καὶ στὶς δύο πλευρές, καθὼς ἀντίστοιχα καὶ πολλὲς προτεσταντικὲς Θεολογικὲς Σχολὲς τὰ τελευταῖα χρόνια εἰσήγαγαν ἢ ἀναβάθμισαν τὰ προγράμματα Πατερικῶν σπουδῶν τους, ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀμφίδρομης ἀλληλεπίδρασης, ἡ ὁποία ἔφερε «μία καινούργια ἀνοιξὴ στὶς βιβλικὲς σπουδὲς παγκοσμίως μὲ τὴν ἀνάπτυξη ἐντελῶς νέων μεθόδων ἐρμηνείας καὶ θεολογίας... ποὺ παρήγαγε ἡ κοινὴ ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια προτεσταντῶν, ρωμαιοκαθολικῶν καὶ ὀρθόδοξων ἐπιστημόνων»⁵⁹.

Συμπερασματικὰ ἐπομένως ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν δύο μεθόδων ὀδήγησε σὲ μία καλύτερη σύνδεση καὶ σύνθεση Βιβλικῆς καὶ Πατερικῆς θεολογίας. Φυσικὰ, ὑπάρχουν πολλὰ ἀκόμη βήματα νὰ γίνουν γιὰ τὴν εὐρύτερη ἀποδοχὴ τῆς καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές (τὸ ἴδιο ἰσχύει ἀντίστοιχα καὶ γιὰ τὴν ἀναγκαῖα αὐξήση τῆς χρήσης τῆς Πατερικῆς ἐρμηνευτικῆς καὶ στὸν προτεσταντικὸ κόσμος). Πάντως, ἡ ἱστορία μᾶς ἐπιτρέπει νὰ εἴμαστε αἰσιόδοξοι ὅτι σταδιακὰ ἡ περαιτέρω προσέγγιση καὶ συνεργασία στὸν τομέα αὐτὸ θὰ καταστεῖ ὄχι μόνον ἐφικτὴ, ἀλλὰ καὶ ἀμοιβαῖα ἐποικοδομητικὴ.

Γ. Συμβολὴ στὴν ἐπαναφορὰ παλαιῶν παραδόσεων

Ἡ προηγουμένη ἐνότητα ἐστίασε στὴν ἐπίδραση τῆς Διαμαρτύρησης σὲ ἀρκετὲς πτυχὲς τῶν Ὀρθόδοξων θεολογικῶν σπουδῶν, ποὺ ὀδήγησαν σὲ «νέες» τομὲς καὶ ἐξελίξεις. Ἡ παροῦσα ἐνότητα ὡστόσο θὰ ἐστιάσει στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Προτεσταντισμὸς ἀπετέλεσε μία «ἐπίδραση πρὸς συμβολή», ὥστε νὰ ἐπανατονηθοῦν κά-

57. K. Ware, *Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία*, σ. 514.

58. Ἰ. Καραβιδόπουλος, «Οἱ Βιβλικὲς Σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα», σσ. 82-84.

59. Μ. Κωνσταντίνου, «Ἡ εὐθύνη ὀρθόδοξων καὶ εὐαγγελικῶν χριστιανῶν γιὰ τὴν οἰκουμενικὴ προσέγγιση στὴν Ἑλλάδα», Εἰσήγηση στὸ Οἰκουμενικὸ Κέντρο Συνάντησης τῆς Γερμανόφωνης Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας στὴν Καβάλα (30/3/1997), σ. 9.

ποιες «παλαιές» παραδόσεις τῆς Ὁρθόδοξης ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες γιὰ ἱστορικούς λόγους εἶχαν ἀτονήσει γιὰ ἀρκετὸ διάστημα.

1. Ἐμφραση στὴν Ἱεραποστολὴ

Ὡς γνωστόν, ἡ Ἱεραποστολὴ ὑπῆρξε ἀνέκαθεν παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας, μὲ πληθώρα παραδειγμάτων, ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου⁶⁰. Ὅπως ἔχει τονήσει ἐπανειλημμένα ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας κ. Ἀναστάσιος, «ἀδιαφορία γιὰ τὴν ἱεραποστολὴ σημαίνει ἄρνηση τῆς Ὁρθοδοξίας»⁶¹, καθὼς ἡ ὀρθόδοξη πνευματικότητα δὲν νοεῖται ἀποκομμένη ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴ ἐμπειρία καὶ οἰκουμενικὴ συνείδηση ποὺ διακατέχεται ἀπὸ αἴσθηση εὐθύνης γιὰ τὴν πορεία τοῦ κόσμου⁶². Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἐπισημαίνει, «ὅσο ἀκατανόητη εἶναι μία Ἐκκλησία χωρὶς λειτουργικὴ ζωὴ, τὸ ἴδιο ἀκατανόητη εἶναι μία Ἐκκλησία χωρὶς ἱεραποστολικὴ ζωὴ» καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἱεραποστολὴ ἀποτελεῖ μείζον θέμα ἐκκλησιαστικῆς αὐτοσυνειδησίας, καθὼς, ἐὰν παραμελεῖται, διακυβεύεται ἡ ἴδια ἡ καθολικότητα καὶ ἡ ἀποστολικότητα τῆς Ἐκκλησίας⁶³.

Ἡ ἀτόνηση λοιπὸν τῆς ἱεραποστολῆς γιὰ μερικούς αἰῶνες ὀφείλεται κυρίως σὲ ἱστορικούς λόγους, καθὼς τόσο κατὰ τὴν Τουρκοκρατία ὅσο καὶ κατὰ τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τοῦ 1821, ὁ ὀρίζοντας περιορίσθηκε ἐξ ὀλοκλήρου στὴν ἐνδοελλαδικὴ κατάσταση. Στις ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἐμφανίζονται στὴν Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία μερικές σποραδικές προσπάθειες γιὰ ἀνάδειξη τῆς σημασίας τῆς ἐξωτερικῆς ἱεραποστολῆς, ποὺ ὅμως δὲν συνεχίστηκαν. Οὐσιαστικὰ βήματα ἔγιναν τελικὰ στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα μέσῳ ὠρισμένων θρησκευτικῶν κινήσεων, μὲ χαρακτηριστικώτερα ὀρόσημα τὸ διορθόδοξο Συνέδριο τοῦ «Συνδέσμου» τὸ 1958 καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ *Πορευθέντες*⁶⁴.

60. Ἀν. Γιαννουλάτος, Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας, *Ἡ λησμονημένη ἐντολή: «Πορευθέντες...»*. Ἀπὸ τὸν λήθαργο στὴν ἀφύπνιση, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2013, σ. 26.

61. Ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο φυλλάδιο ποὺ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν Ἀποστολικὴ Διακονία (Ἀθήνα 1971).

62. Ἀν. Γιαννουλάτος, *Ἡ λησμονημένη ἐντολή*, σ. 389.

63. Στὸ ἴδιο, σσ. 391-392.

64. C. Maczewski, *Κίνηση τῆς «Ζωῆς» στὴν Ελλάδα* (μετ. π. Γ. Δ. Μεταλληνός), ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2002, σσ. 136-140. Πρβλ. Ἀν. Γιαννουλάτος, *Ἡ λησμονημένη ἐντολή*, σ. 386.

Ὡστόσο, στήν ἀνθιση τῆς ἱεραποστολῆς συνέβαλε καί μία ἀκόμη διάσταση: ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν Ὀρθόδοξων μέ τοὺς Διαμαρτυρομένους στὸ πλαίσιο τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Στ. Τσομπανίδης, ἐκεῖ οἱ Ὀρθόδοξοι «ἀπέκτησαν καλύτερη γνώση τῆς παγκόσμιας ἱεραποστολικῆς σκηνῆς καὶ ἔτσι ἄνοιξε ὁ δρόμος τῆς συνεργασίας σὲ πρωτοβουλίες γιὰ τὴ μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τὴν ἱεραποστολικὴ ἐκπαίδευση, τὴ συμμετοχὴ σὲ κοινὲς ἔρευνες καὶ ἔγιναν προσπάθειες διαλόγου μέ ἀνθρώπους ἄλλων θρησκειῶν καὶ ἰδεολογιῶν»⁶⁵.

Στὸ ἴδιο μῆκος κύματος, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀναστάσιος παρατηρεῖ ὅτι «τὰ τελευταῖα χρόνια, μέ τὴν πιὸ ὑπεύθυνη ἀνάμειξή μας στήν Οἰκουμενικὴ Κίνηση, οἱ Ὀρθόδοξοι ἔχουμε συνεχῆ πρόσκληση καὶ πρόκληση νὰ συμεριζόμαστε τὰ προβλήματα τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τοῦ λεγόμενου “τρίτου κόσμου”... Ἐξάλλου, ἡ εὐαισθησία τῶν νέων αὐτῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων (ἐνν. τῶν Προτεσταντικῶν) γιὰ τὴν ἱστορικὴ διαμόρφωση καὶ πορεία τῶν λαῶν τους, γιὰ τὸ κοινωνικὸ καὶ συγκεκριμένο, ἀσφαλῶς ἔχει καὶ σὲ μᾶς πολλὰ νὰ πεῖ σχετικὰ μέ τὴν ἱστορικὴ πλευρὰ τῆς Βασιλείας, τὴ διάσταση τοῦ “τώρα”, ὥστε νὰ μὴν παρασυρόμαστε σὲ μονομέρειες, καθὼς ἀτενίζουμε τὸ ἐσχατολογικὸ μυστήριον τῆς “Βασιλείας τοῦ Θεοῦ”. Πρόκειται γιὰ ἀμοιβαία δόση καὶ λήψη. Γι’ αὐτὸ εἶναι χρήσιμο νὰ παρακολουθοῦμε σοβαρὰ τὰ προβλήματα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦν»⁶⁶. Ὁ ἴδιος συνεπῶς ἀναγνωρίζει τὴ χρησιμότητα ὅσων μπορεῖ νὰ προσλάβει ἡ Ὀρθοδοξία ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδραση αὐτῆ, ἐνῶ χαρακτηρίζει τὴν ἱεραποστολικὴ ἐνεργητικότητα πολλῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν ὡς «ζηλευτὴ» καὶ ὡς πρόκληση γιὰ τὴν Ὀρθοδοξία νὰ μὴν κρατῆσει τὸ φῶς «ὑπὸ τὸν μῶδιον»⁶⁷.

Ἐπιπλέον, σὲ κάποιες χώρες τοῦ ἐξωτερικοῦ, στὰ σημεῖα ἀλληλεπίδρασης μεταξὺ τῶν δύο πλευρῶν μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ καὶ ἡ προσθήκη ἐξειδικευμένων μαθημάτων περὶ ἱεραποστολῆς σὲ ὠρισμένες

65. Ἀν. Γιαννουλάτος, *Ἱεραποστολὴ στὰ ἔχνη τοῦ Χριστοῦ: θεολογικὲς μελέτες καὶ ὁμιλίαι*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2009, σσ. 164-165. Πρβλ. Στ. Τσομπανίδης, *Ὑπὲρ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως*, σ. 328.

66. Ἀν. Γιαννουλάτος, *Ἱεραποστολὴ στὰ ἔχνη τοῦ Χριστοῦ*, σσ. 143-144.

67. Ἀν. Γιαννουλάτος, *Ἡ λησμονημένη ἐντολή*, σσ. 25-26.

Ὁρθόδοξες Θεολογικὲς Σχολές, κατ' ἀντιστοιχία μὲ τὶς ἀντίστοιχες προτεσταντικὲς σχολές (ἂν καὶ ἀκόμη σὲ ἀρκετὰ μικρότερο βαθμὸ ἀπὸ αὐτές).

Τέλος, σὲ κάποιες ἄλλες περιπτώσεις, Διαμαρτυρόμενοι ποὺ μετεστράφησαν στὴν Ὁρθοδοξία ἀπέκτησαν στὴ συνέχεια πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη Ὁρθοδόξων ἱεραποστολικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ δράσεων. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ π.χ. ὁ Τομέας Ἱεραποστολῆς καὶ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Ἀντιοχειανῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Β. Ἀμερικῆς, στὴν ἵδρυση τοῦ ὁποῖου πρωτοστάτησαν πρῶην Εὐαγγελικοὶ προσήλυτοι⁶⁸.

2. Μετάφραση καὶ διάδοση τῆς Βίβλου

Ἀντίστοιχα καὶ ἡ μετάφραση τῆς Βίβλου στὴν καθομιλουμένη ἀποτελοῦσε γιὰ αἰῶνες χαρακτηριστικὸ τῆς Ὁρθόδοξης Παράδοσης καὶ ἱεραποστολῆς⁶⁹. Ἄλλωστε, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία οὐδέποτε πίστεψε στὴν ὑπαρξὴ «ἱερῶν γλωσσῶν», ἀντίθετα ἐπεδίωξε τὴ μετάφραση τῆς Βίβλου σὲ γλῶσσες ἄλλων λαῶν (χαρακτηριστικώτερο παράδειγμα ἡ δράση τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου), ἐνῶ γνωστὲς εἶναι καὶ οἱ παραινέσεις ὠρισμένων ἐκ τῶν σημαντικότερων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴ διάδοση τῆς μελέτης τῆς Βίβλου ἀπὸ τὸν λαό⁷⁰.

Ἡ ἀτόνηση λοιπὸν αὐτῶν τῶν παραδόσεων γιὰ ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀποδίδεται σὲ ἱστορικοὺς λόγους, ἰδίως στὴν Τουρκοκρατία, ἀλλὰ καὶ στὸ γεγονός ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα πολλὲς μεταφράσεις ποὺ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ εἶχαν ἀποτελέσει ἀντικείμενο καχυποψίας, εἴτε ἐπειδὴ προέρχονταν ἀπὸ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, εἴτε ἐπειδὴ συνδέονταν, προέρχονταν ἢ διαδίδονταν ἀπὸ Διαμαρτυρο-

68. T. Weber, "Looking for Home: Evangelical Orthodoxy and the Search for the Original Church", στό: D. Clendenin (ἐπιμ.), *Eastern Orthodox theology: a contemporary reader*, Β' ἔκδοση, ἐκδ. Baker Academic, Grand Rapids 2003, σσ. 266-267. Πρβλ. B. Nassif, "Orthodox Dialogues with Evangelicals", στό: P. Kalaitzidis et al., *Orthodox handbook on ecumenism: resources for theological education*, World Council of Churches Publ., Geneva 2013, σσ. 536-537.

69. Βλ. ἐνδεικτικὰ J. Stamoulis, *Eastern Orthodox Mission Theology Today*, ἐκδ. Orbis, Maryknoll 1986, σσ. 21-25.

70. Βλ. ἐνδεικτικὰ Ἰω. Χρυσοστόμου, *Εἰς τὸν Λάζαρον Λόγος Γ'*, PG 48, 991-996, *Περὶ Ἱερωσύνης Λόγος Δ'*, PG 48, 670-672 κ.λπ.

μένους⁷¹. Η κατάσταση αυτή έπετάθη ακόμη περισσότερο κατά τον 19ο αιώνα έξ άφορμής τής μετάφρασης Βάμβια, ή όποία προκάλεσε θύελλα άντιδράσεων, τόσο για λόγους μεταφραστικής μεθοδολογίας (μετάφραση τής Παλαιάς Διαθήκης με βάση τò έβραϊκό άντι τούς Έβδομήκοντα), όσο και για θεολογικούς λόγους (θεώρηση ότι ή παράθεση σκέτης τής Βίβλου χωρίς τήν Πατερική έρμηνεία συνιστοϋσε άποκοπή της άπό τήν Παράδοση), καθώς και έπειδή ή προσπάθεια διάδοσής της συνδέθηκε με τή δράση Διαμαρτυρομένων ίεραποστόλων και ως έκ τούτου έξελήφθη ως μέσο προσηλυτισμού⁷². Τά έπόμενα χρόνια ώστόσο αναδϋθηκε και μία βαθύτερη διάσταση τού προβλήματος, καθώς άποδείχθηκε ότι ή ίδια ή ιδέα τής μετάφρασης τής Καινής Διαθήκης πυροδοτοϋσε άντιδράσεις και χωρίς τήν προτεσταντική παρουσία: τά «Εϋαγγελικά» τού 1901 είναι τò χαρακτηριστικώτερο παράδειγμα, καθώς εκεί ή σύγκρουση δέν είναι μεταξύ Όρθοδόξων- Διαμαρτυρομένων αλλά μεταξύ καθαρεύουσας και δημοτικής. Η κατάσταση άρχίζει να αλλάζει τις τελευταίες δεκαετίες τού είκοστου αιώνα, όποτε και βρίσκουν τελικά πρόσφορο έδαφος για να έκδοθούν μεταφράσεις τής Καινής Διαθήκης στη δημοτική, έκπονηθείσες άπό Όρθόδοξους καθηγητές και έγκριθείσες άπό τήν Έκκλησία τής Ελλάδος και τò Οίκουμηνικό Πατριαρχείο. Οί μεταφράσεις αυτές έκδίδονται άπό τή Βιβλική Έταιρεία, ή όποία τήν περίοδο εκείνη ήταν ακόμη ένας προτεσταντικός όργανισμός, στη Συμβουλευτική Έπιτροπή τού όποιου συνεργάζονταν Όρθόδοξοι, Καθολικοί και Εϋαγγελικοί. Οϋσιαστικά, ή διάδοση τής κυκλοφορίας τής Βίβλου στòn έλληνικό λαό άπό τά μέσα τού 19ου αιώνα ως τά μέσα τού 20ου όφείλεται ως έπί τò πλείστον στο έργο τής Βιβλικής Έταιρείας, ένω και άπό εκεί και μετά (όποτε και άρχίζουν να κυκλοφοροϋν εύρέως και άλλες έκδόσεις τής Βίβλου) αυτή εξακολουθεί να παραμένει μία άπό τις σημαντικώτερες πηγές διάδοσης τής Βίβλου στην Ελλάδα.

71. Β. Κουκουσάς, «Προσηλυτιστική δράση Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών στις όθωμανοκρατούμενες περιοχές (15ος-18ος αί.)» στό: Ίω. Πέτρου (έπιμ.), *Ίστορία τής Όρθοδοξίας V*, έκδ. Road, Άθήνα 2009, σσ. 434-435.

72. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Τò ζήτημα τής μετάφρασεως τής Αγίας Γραφής εις τήν Νεοελληνικήν*, σσ. 56 κ.έ.

Τὸ 1992 γίνεται ἓνα ἱστορικό βῆμα, καθὼς ἀποφασίζεται ἡ ἴδρυση τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ πλέον δι-ομολογιακὸ ὄργανισμό, στὸν ὁποῖο ὑπάρχει ἐπίσημη συνεργασία Ὁρθόδοξων, Καθολικῶν καὶ Εὐαγγελικῶν, ἀλλὰ πλέον μὲ διοίκηση πλειοψηφικὰ Ὁρθόδοξη⁷³. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ συμβάλλει καθοριστικὰ στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τῆ συνακόλουθη διεύρυνση τῆς διάδοσης τῆς Βίβλου στὴ χώρα μας. Πέντε χρόνια ἀργότερα, τὸ 1997 ἐκδίδεται γιὰ πρώτη φορὰ μετάφραση ὁλόκληρης πλέον τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐκπονηθεῖσα καὶ πάλι ἀπὸ Ὁρθόδοξους καθηγητὲς καὶ ἐγκεκριμένη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, γεγονός πὸ ἀποτελεῖ ὀρόσημο στὰ ἑλληνικὰ ἐκκλησιαστικὰ χρονικά.

Φυσικά, σὲ ἓνα κοινὸ ἐγχεῖρημα, ἡ ἐπιτυχία δὲν μπορεῖ νὰ πιστωθεῖ μόνον σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ συμμετέχοντα μέρη, ἀλλὰ ἀκριβῶς στὴν ἀγαπῆ συνεργασία μεταξὺ ὄλων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐὰν θὰ θέλαμε νὰ ἀποτιμήσουμε τὴ διακριτὴ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων Εὐαγγελικῶν στὸ ἔργο αὐτό, θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ἐντοπίσουμε στὴν ἔμφαση πὸ ἔδωσαν διαχρονικὰ στὴ διάδοση τῆς Βίβλου στὴ χώρα μας, στὴν ἀπὸ μέρους τους ἀναγνώριση ὅτι ἡ ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ μόνον διὰ μιᾶς Ὁρθόδοξης μετάφρασης καὶ τελικὰ στὴ συνειδητὴ τους ἀπόφαση νὰ μὴν ἐργασθοῦν αὐτόνομα, ἀλλὰ νὰ συμμετάσχουν σὲ μία οἰκουμενικὴ συνεργασία, ὑπὸ Ὁρθόδοξη διεύθυνση, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ κοινὸς σκοπὸς ὄλων τῶν ἐκκλησιῶν, πὸ εἶναι ἡ διάδοση τῆς μελέτης τῆς Βίβλου στὸν ἑλληνικὸ λαό. Ἔτσι, αὐτὴ ἡ Παράδοση τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ἐπανατονίσθηκε, πρὸς ὄφελος ὁλόκληρου τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου στὴ χώρα μας.

73. Μ. Κωνσταντίνου, *Ἡ εὐθύνη ὀρθόδοξων καὶ εὐαγγελικῶν χριστιανῶν γιὰ τὴν οἰκουμενικὴ προσέγγιση στὴν Ἑλλάδα*, σ. 8. Πρβλ. Στ. Καλοτεράκης, *Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἑταιρεία: Ἐνα τριπλὸ πνευματικὸ θαῦμα στὴν πατρίδα μας*, χ.ἑ., Θεσσαλονίκη χ.χ., σσ. 1-3.

Δ. Ὅργανώσεις:

ἀποτελοῦν πράγματι «προτεσταντικὲς ἐπιδράσεις;»

Ἴσως τὸ συνηθέστερο πεδίο ἀπόδοσης «προτεσταντικῶν ἐπιρροῶν» εἶναι οἱ θρησκευτικὲς ὀργανώσεις (καὶ εἰδικὰ ἡ «Ζωή»). Ἡ τελευταία μάλιστα ἔχει χαρακτηρησθεῖ ἀκόμη καὶ ὡς «Μεταρρύθμιση τῆς Ὁρθοδοξίας» ἀπὸ τὸν Λουθηρανὸ ποιμένα C. Maczewski, ὁ ὁποῖος ἐντοπίζει στὴ δημιουργία καὶ τὴν ἐξέλιξή της ἀρκετὲς ἀντιστοιχίες μὲ τὴ Μεταρρύθμιση τοῦ 16ου αἰῶνα, τονίζοντας βέβαια ὅτι σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ ἐκείνην, ἡ «Ζωή» δὲν ἔθιξε τὴ δογματικὴ διδασκαλία καὶ τὸ Κανονικὸ Δίκαιο τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ γι' αὐτὸ καὶ δὲν ὁδήγησε σὲ σχίσμα⁷⁴.

Ἰσχύει ὡστόσο κάτι τέτοιο; Καὶ σὲ τί βαθμὸ; Τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι τόσο ἀπλὸ ὅσο φαίνεται. Γιὰ παράδειγμα, ὑπάρχουν ὠρισμένες πρακτικὲς τῆς «Ζωῆς» στὶς ὁποῖες ὑφίσταται σαφὴς καὶ διακριτὴ σύνδεση μὲ τὸν Προτεσταντισμὸ, εἴτε γιὰτὶ προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ αὐτὸν (π.χ. ἐπανέκδοση βιβλίων ποὺ εἶχαν τυπώσει οἱ διαμαρτυρόμενοι ἱεραπόστολοι τοῦ 19ου αἰῶνα) εἴτε γιὰτὶ ἀποτελοῦν ἴδιον συγκεκριμένα τοῦ προτεσταντισμοῦ (π.χ. Κατηχητικὰ Σχολεῖα, κύκλοι μελέτης τῆς Βίβλου κ.λπ.). Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως, ὑπάρχουν καὶ πολλὲς πρακτικὲς τῆς «Ζωῆς», ὅπως ἡ συγγραφὴ ὑπομνημάτων στὴ Βίβλο, ἡ ἔμφαση στὴν ἠθικὴ καὶ τὴν ποιμαντικὴ, ἡ ἔντονη κηρυγματικὴ δραστηριότητα καὶ ἡ προτροπὴ στοὺς λαϊκοὺς νὰ μελετοῦν τὴ Βίβλο, οἱ ὁποῖες σαφῶς μὲν ἀποτελοῦν ἐμφάσεις τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἀλλὰ ἐπίσης ὑπάρχουν καὶ μέσα στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση (π.χ. καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος δίδει ἔμφαση σὲ ὅλα αὐτά). Μὲ ποιὸ κριτήριον ἀποδίδονται λοιπὸν στὸν Προτεσταντισμὸ καὶ ὄχι στὴν ἴδια τὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση; Ὅπως μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητό, ἡ ὑπαρξὴ κοινῶν ἐμφάσεων ἢ πρακτικῶν, ἀπὸ μόνη τῆς δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀποδείξῃ αὐτόματα καὶ ἐπίδραση μεταξὺ τους. Πιθανώτατα γι' αὐτὸ καὶ ὁ Maczewski στὴν παραπάνω φράση του μιλεῖ γιὰ «ἀντιστοιχίες» μὲ τὴ Μεταρρύθμιση καὶ ὄχι γιὰ «ἐπιρροές» (ὑπάρχει τεράστια διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο). Θὰ πρέπει λοιπὸν πρῶτα νὰ ἐξετασθοῦν

74. C. Maczewski C., *Ἡ Κίνηση τῆς «Ζωῆς» στὴν Ἑλλάδα*, σσ. 24, 128.

τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ὑπάρχουν ἀντιστοιχίες καὶ στὴ συνέχεια νὰ διερευνηθεῖ ἡ πιθανότητα βαθύτερης μεταξὺ τους συσχέτισης.

Ὑπάρχουν τουλάχιστον πέντε παράγοντες οἱ ὁποῖοι εἶναι σημαντικὸ νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν στὸ ἐρώτημα ἐὰν οἱ ὀργανώσεις ἦταν «προτεσταντίζουσες» ἢ ὄχι. Πρῶτον, οἱ ἴδιες τὸ ἀρνοῦνταν κατηγορηματικά. Ἀντιθέτως, συχνὰ ἀσκοῦσαν σκληρὴ πολεμικὴ κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ. Ὁ Ἰ. Τσεβᾶς ἐπισημαίνει ὅτι οἱ σημαντικότερες προσωπικότητες ποὺ συνεδέθησαν μὲ τὴν ἴδρυση ὀργανώσεων ὅπως ἡ «Σχολὴ τοῦ Λόγου», ἡ «Ζωή» καὶ ἡ «Ἀνάπλασις» (Α. Μακράκης, Εὐ. Ματθόπουλος, Σ. Παπακώστας, Κ. Διαλησιμᾶς κ.λπ.) χαρακτηρίζονταν ἀπὸ αἰσθήματα ἄκρως ἀντιπροτεσταντικά, κάτι τὸ ὁποῖο ἀντανακλάται καὶ σὲ κείμενα καὶ δράσεις τους καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι κάποιοι πρωτεργάτες τοῦ ἀντιπροτεσταντικοῦ ἀγῶνα υἰοθέτησαν προτεσταντικὲς ἀπόψεις ἀκούγεται ὀξύμωρο. Ἰσα-ἴσα, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει, ἡ πιὸ ἀμεση σχέση ὀργανώσεων-Προτεσταντῶν ἦταν ὅτι ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐπεχείρησαν νὰ λειτουργήσουν ὡς ἀντίβαρο στὴ δράση τῶν δευτέρων⁷⁵ (ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια πρόκειται γιὰ «ἐπίδραση πρὸς ἀντίδραση»).

Δεύτερον, μιὰ σημαντικὴ (καὶ συχνὰ ὑποτιμημένη) διάσταση τοῦ ὄλου ζητήματος εἶναι ὅτι οἱ ὀργανώσεις χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ ἰσχυρὴ Ρωμαιοκαθολικὴ ἐπιρροὴ σὲ ἀρκετοὺς τομεῖς. Ἡ ἐπιρροὴ αὐτὴ, σὲ πολλὰ σημεῖα εἶναι τόσο ἰσχυρὴ (ἰσχυρότερη καὶ ἀπὸ τὴν προτεσταντικὴ), ποὺ μιὰ πρόσφατη μελέτη τὴν ἀνάγει καὶ ὡς τὴν κύρια ἐπιρροὴ τῶν ὀργανώσεων καὶ εἰδικὰ τῆς «Ζωῆς»⁷⁶. Τὸ ὄλο ζήτημα εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον καὶ σαφῶς ἀξίζει τῆς περαιτέρω προσοχῆς τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας, καθὼς μέχρι τώρα μόνον φευγαλέες ἀναφορὲς εἶχαν γίνεῖ ἐπὶ τοῦ θέματος. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Χρ. Γιανναρᾶς ἔχει χαρακτηρίσει τὶς ὀργανώσεις ὡς ἓνα μίγμα

75. Ἰω. Τσεβᾶς, *Ἑλληνες Διαμαρτυρόμενοι καὶ Ἑλληνικὴ Κοινωνία (1858-1911). Θέσεις καὶ ἀντιθέσεις*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Τμῆμα Κοινωνιολογίας τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν Ἀθηνῶν, Β' μέρος, σσ. 7-9. Πρβλ. Ἡ. Μαστρογιαννόπουλος, *Σκαπανεῖς τοῦ Εὐαγγελίου*, ἐκδ. Ζύμη, Ἀθήνα 1994, σ. 125.

76. Ἰω. Τσεβᾶς, *Ἑλληνες Διαμαρτυρόμενοι καὶ Ἑλληνικὴ Κοινωνία*, Β' μέρος, σσ. 8-14.

«ρωμαιοκαθολικοῦ ρασιοναλισμοῦ καὶ καλβινικοῦ ἠθικισμοῦ»⁷⁷ (μὲ ἄλλα λόγια, παρ' ὅτι ἀποδίδει «προτεσταντικές» τάσεις στὴ «Ζωή», ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ καὶ ρωμαιοκαθολικῶν ἐπιρροῶν). Αὐτὸ φαίνεται ἀκόμη πιὸ χαρακτηριστικὰ ὅταν περιγράφει τὸν θαυμασμὸ τῶν Ἀδελφῶν τῆς «Ζωῆς» γιὰ τὴν «παροιμιώδη αὐταπάρνηση καὶ ὑπακοή» τῶν καθολικῶν ταγμάτων⁷⁸. Τὸ γεγονὸς ὅτι τελικὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ «Ζωή» ὀργανώνεται κατὰ τὰ πρότυπα ἐνὸς μοναστικοῦ τάγματος ἀντανακλᾷ ἀκριβῶς αὐτὸν τὸν θαυμασμὸ καὶ αὐτὴν τὴν ἐπιρροή, ἐνῶ ὁ Τσεβᾶς παρατηρεῖ ὅτι ἡ ὅλη ιδέα ἔχει πολὺ μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὸ «τάγμα τῶν λαϊκῶν» ποῦ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ πολλῶν Ρωμαιοκαθολικῶν μοναστικῶν ταγμάτων καὶ πάντως σίγουρα συνιστᾷ προφανῆ διαφορὰ ἀπὸ τὸν Προτεσταντισμὸ⁷⁹. Ἀντίστοιχα ὁ Γιανναρᾶς ἐντοπίζει ὅτι ἡ θεολογία καὶ διδασχὴ πρακτικῆς ἀπλούστευσης καὶ ἐκλαΐκευσης τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως συναντᾶται καὶ αὐτὴ σὲ ἀμφοτέρους τὸν Προτεσταντισμὸ καὶ τὸν Ρωμαιοκαθολικισμό⁸⁰. Τέλος, ὁ Τσεβᾶς παρατηρεῖ ὅτι τὸ παρακοινοτικὸ σύστημα Ἐνώσεων ποῦ ἀναπτύσσει ἡ «Ζωή» τὴν περίοδο Παπακώστα ἐμφανίζει μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὴν καθολικὴ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση Action Catholique στὴ Γαλλία (καὶ τὴν ἰταλικὴ ἀνάλογή της, Azione Cattolica), ὅπου ὑπάρχει πλειάδα ἐνώσεων ἐπικεντρωμένων στὶς εἰδικὲς πληθυσμιακὲς ομάδες ποῦ ἐπικεντρώνονται καὶ οἱ ἀντίστοιχες τῆς «Ζωῆς» (π.χ. ὀργανισμοὶ γιὰ γονεῖς, παιδιά, ἐργαζόμενους, φοιτητὲς κ.λπ.⁸¹). Ὡς ἐκ τούτου, ὁ ἴδιος παρατηρεῖ ὅτι εἶναι πολὺ πιὸ εὐλόγο νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι εἶναι αὐτὲς οἱ ρωμαιοκαθολικὲς παραεκκλησιαστικὲς ὀργανώσεις ποῦ χρησίμευσαν σὰν πρότυπο στὴ «Ζωή» γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ἀντιστοίχων δικῶν τῆς ἐνώσεων καὶ ὄχι κάποιες προτεσταντικὲς⁸².

77. Χρ. Γιανναρᾶς, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, σ. 385.

78. Στὸ ἴδιο, σ. 356.

79. Βλ. Ἰω. Τσεβᾶς, *Ἑλληνες Διαμαρτυρόμενοι καὶ Ἑλληνικὴ Κοινωνία*, Β' μέρος, σ. 15.

80. Χρ. Γιανναρᾶς, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, σ. 357.

81. Π.χ. Action Catholique des Enfants, Action catholique générale des hommes, Jeunesse ouvrière chrétienne, Jeunesse agricole Catholique, Jeunesse étudiante chrétienne, Jeunesse maritime chrétienne κ.λπ.

82. Ἰω. Τσεβᾶς, *Ἑλληνες Διαμαρτυρόμενοι καὶ Ἑλληνικὴ Κοινωνία*, Β' μέρος, σσ. 15-16. Πρβλ. Duriez B., *Les Catholiques dans la République 1905-2005*, Éditions de

Τρίτον, πολλά από τα στοιχεία της «Ζωής» που συχνά χαρακτηρίζονται ως «προτεσταντικά» με μία βαθύτερη ματιά αποδεικνύεται ότι δεν αποτελούν τέτοια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η κατηγορία για «ήθικισμό», για την οποία ήδη έγινε λόγος στην εισαγωγή. Άλλο αντίστοιχο παράδειγμα είναι η περίφημη διδασκαλία περί της «δικαίωσης δια πίστεως». Παρ' ότι το συγκεκριμένο δόγμα μοιάζει άκρως προτεσταντικό, μία προσεκτικότερη ματιά στο πώς το περιγράφει ο Εύ. Ματθόπουλος αποδεικνύει το αντίθετο, καθώς γράφει ότι ο άνθρωπος «ἐὰν μετὰ ἀπὸ τὴν δικαίωσίν του δὲν τηρῆ τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰς ἐντολὰς του, ἐκπίπτει τῆς δικαίωσης»⁸³. Ὁ Γιανναρᾶς τὸ ἀποκαλεῖ αὐτὸ «καλβινικὴ ἀπειλὴ τῆς ἐνοχῆς»⁸⁴, ἀγνοώντας προφανῶς ὅτι ὅπως σωστὰ ἐπισημαίνει ὁ Τσεβᾶς, ἡ ἰδέα ὅτι κάποιος μπορεῖ νὰ «ἐκπέσει τῆς δικαίωσης» εἶναι ὅ,τι πὼς ἀντίθετο μὲ τὴ θεμελιώδη διδασκαλία τοῦ Καλβινισμοῦ περὶ ἀσφάλειας τῆς σωτηρίας τοῦ πιστοῦ⁸⁵. Εἶναι μάλιστα ἀκριβῶς ἀπέναντι σὲ αὐτὴν τὴ θεώρηση, ὅτι ἡ τήρηση τοῦ νόμου συμβάλλει στὴ σωτηρία, πὼς διατυπώνονται οἱ ἀρχές τῆς Μεταρρύθμισης, *sola gratia* καὶ *sola fide*. Ὁ ὅρος πὼς χρησιμοποιεῖται λοιπὸν («δικαίωση δια πίστεως») μπορεῖ νὰ φαίνεται προτεσταντικός, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου ὅμως εἶναι ριζικὰ ἀντίθετο μὲ τὴν ἀντίστοιχη προτεσταντικὴ διδασκαλία καὶ ἄρα εἶναι παράδοξο νὰ ἀποδοθεῖ σὲ «προτεσταντικὲς ἐπιρροές». Αὐτὸς εἶναι τελικὰ καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Τσεβᾶς παρατηρεῖ ὅτι «ἡ Ζωὴ εἶχε ἐπίφραση προτεσταντισμοῦ ἀλλὰ ὄχι οὐσία»⁸⁶. Ἐνδεικτικὸ τῆς κατάστασης εἶναι ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γιανναρᾶς, ἐπιχειρώντας νὰ ἐντοπίσει τὶς ἐπιρροές τοῦ Ματθόπουλου, προβαίνει μὲν σὲ κάποιες ὑποθέσεις, ἀλλὰ τελικὰ παραδέχεται ὅτι τὸ θέμα μένει ἀνοιχτὸ στὴν ἔρευνα⁸⁷.

Γ'Atelier, Paris 2005. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Maczewski (*Ἡ Κίνηση τῆς «Ζωῆς» στὴν Ἑλλάδα*, σ. 152) θεωρεῖ ὅτι ἡ «Ζωή» εἶχε υἱοθετήσῃ προτεσταντικὰ πρότυπα στὸν τομέα αὐτό. Τὸ ὅλο ζήτημα εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον καὶ ἀξίζει περαιτέρω μελέτης.

83. Εύ. Ματθόπουλος, *Ὁ προορισμὸς τοῦ Ἀνθρώπου*, ἐκδ. «Ζωή», Ἀθήνα 1966, σ. 69

84. Χρ. Γιανναρᾶς, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, σ. 367.

85. Ἰω. Τσεβᾶς, *Ἑλληνες Διαμαρτυρόμενοι καὶ Ἑλληνικὴ Κοινωνία*, Β' μέρος, σσ. 10, 13.

86. Στὸ ἴδιο, σ. 12.

87. Χρ. Γιανναρᾶς, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, σ. 368.

Τέταρτον, ἡ χρήση παρόμοιων ἐξωτερικῶν σχημάτων, μεθόδων ἢ πρακτικῶν δὲν συνεπάγεται αὐτόματα καὶ υἰοθέτηση διαφορετικῆς θεολογίας ἢ «διάβρωση» τῆς ἤδη ὑπάρχουσας, ὅπως συχνὰ ὑπονοεῖται ἢ λέγεται. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ περίπτωση τῶν Κατηχητικῶν Σχολείων. Σαφέστατα ὁ θεσμὸς τοῦ Κατηχητικοῦ ἀνάγεται ἱστορικὰ στὸ προτεσταντικὸ κίνημα τῶν «Κυριακῶν Σχολείων» (Sunday Schools), ποὺ ξεκινᾷ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα στὴν Ἀγγλία⁸⁸. Τὸ πρῶτο Κατηχητικὸ στὴν Ἑλλάδα ἰδρύεται τὸ 1860, ὄχι ἀπὸ τοὺς ἱεραποστόλους (ὅπως συχνὰ πιστεύεται), ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας Εὐαγγελικοὺς καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Καλοποθάκη⁸⁹. Βέβαια, ὁ θεσμὸς τῶν Κατηχητικῶν Σχολείων δὲν εἶναι τελείως ἄγνωστος καὶ στὸν Ὁρθόδοξο χῶρο, καθὼς μοιάζει τὰ ἐπόμενα χρόνια νὰ ὑπῆρχαν σποραδικὰ κάποια Ὁρθόδοξα Κατηχητικά⁹⁰.

Τὸ φαινόμενο βέβαια γενικεύεται μὲ τὴν ἴδρυση τῶν Κατηχητικῶν τῆς «Ζωῆς» τὸ 1926, τὰ ὁποῖα σὲ ἕναν βαθμὸ χρησιμοποιοῦν μεταγλωττισμένο ὑλικὸ ἀντιστοιχῶν προτεσταντικῶν Κατηχητικῶν, ὥστόσο προβαίνουν καὶ σὲ σημαντικὲς προσαρμογὲς στὶς ἑλληνικὲς συνθηκὲς καὶ στὸ ὀρθόδοξο σύστημα πίστεως καὶ διδασκαλίας⁹¹. Ὡς ἐκ τούτου, μπορεῖ ἢ δομῇ ποὺ χρησιμοποιεῖται νὰ εἶναι ἢ ἴδια, μπορεῖ τὸ διδακτικὸ ὑλικὸ σὲ ἕνα βαθμὸ νὰ εἶναι κοινὸ (τὸ ὁποῖο βέβαια εἶναι ἐν μέρει ἀναμενόμενο, καθὼς οἱ ἱστορίες τῆς Βίβλου ποὺ διδάσκονται εἶναι κοινὲς καὶ στὶς δύο παραδόσεις), ὥστόσο ἐπὶ τῆς οὐσίας τὸ περι-

88. "Sunday Schools" στό: F. L. Cross καὶ E. Livigstone (ἐπιμ.), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford 2005, σ. 1569.

89. Δ. Καλοποθάκης, «Μιχαὴλ Καλοποθάκης», *Ἄστηρ τῆς Ἀνατολῆς* 818 (1/7/1911), σ. 3575. Ἡ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ Κατηχητικοῦ Σχολείου, καὶ κυρίως τὸ γεγονός ὅτι ἀρκετοὶ Ὁρθόδοξοι γονεῖς ἐνδιαφέρθηκαν καὶ ἄρχισαν νὰ στέλνουν τὰ παιδιά τους ἐκεῖ, δημιούργησε ἀντιδράσεις, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ὄγδοη Κυριακὴ τῆς λειτουργίας του ἕνας ὄχλος νὰ εἰσβάλλει καὶ ἔτσι ἀναγκαστικὰ νὰ διακοπῇ ἡ λειτουργία του γιὰ ἕνα διάστημα. Βλ. P. E. Shaw, *American Contacts with the Eastern Churches*, σ. 142.

90. Π.χ. ὑπάρχει ἀναφορὰ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ 1863 ἐπέκειτο νὰ ἰδρυθεῖ Ὁρθόδοξο κατηχητικὸ στὴ Σμύρνη ἀπὸ τὸν Ὁρθόδοξο δάσκαλο Θ. Τιμαγένη, τὸ ὁποῖο πάντως εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ ἴδιος ὀνομάζει «Κυριακὸν Σχολεῖον» (δηλ. χρησιμοποιεῖ τὸν σχετικὸ προτεσταντικὸ ὄρο, προφανῶς ἔχοντας ἀντλήσει ἀπὸ ἐκεῖ τὴν ἰδέα). Βλ. *Ἄστηρ τῆς Ἀνατολῆς* 305 (29/11/1863), σ. 2442.

91. C. Maczewski, *Ἡ Κίνηση τῆς Ζωῆς στὴν Ἑλλάδα*, σσ. 145-147. Πρβλ. Χρ. Γιανναρᾶς, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, σσ. 333, 370.

εχόμενο τῆς διδασκαλίας εἶναι σαφῶς Ὁρθόδοξο: δὲν διδάσκονται τὰ δόγματα τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἀντίθετα ἐπιδιώκεται ἡ καλλιέργεια Ὁρθόδοξης (καὶ ἐθνικῆς) συνείδησης.

Ἡ υἰοθέτηση λοιπὸν ἐνὸς θεσμοῦ σαφῶς προτεσταντικῆς προέλευσης, ξεκάθαρα ὅμως προσαρμοσμένου στὴν Ὁρθόδοξη πραγματικότητα, δὲν συνιστᾷ κατ' ἀνάγκην καὶ «ἐκπροτεσταντισμό» τῆς Ὁρθοδοξίας, καθὼς ἐναπόκειται σὲ αὐτὴν πῶς θὰ τὸ προσαρμόσει στὶς δικές της ἀρχές, προσλαμβάνοντας κριτικὰ ὅ,τι εἶναι χρήσιμο καὶ ἀφήνοντας ἔξω ὅ,τι θεωρεῖ ὡς περιττὸ ἢ λανθασμένο. Ἄλλωστε, ἡ ἴδια ἢ πραγματικότητα τῆς υἰοθέτησης τελικὰ τοῦ θεσμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία ἀπέδειξε ὅτι ἡ ὑπαρξη τοῦ Κατηχητικοῦ ἀποτελοῦσε ἀντιμετώπιση μιᾶς ὄντως ὑπαρκτῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ ποιμαντικῆς ἀνάγκης. Εἶναι βέβαια δυστυχῆς ὅτι τελικὰ ὁ θεσμὸς αὐτός, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, κατέληξε νὰ θεωρεῖται συνώνυμο τοῦ συντηρητισμοῦ καὶ τοῦ ἠθικο-εὐσεβισμοῦ (χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα συχνὰ ἀποδίδονται στὸν Προτεσταντισμό, παρ' ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Προτεσταντισμὸς τὰ καταδικάζει καὶ παρ' ὅτι τὰ προτεσταντικὰ Κατηχητικὰ διαφέρουν ἐξόφθαλμα στὸν τομέα αὐτό).

Συνολικὰ πάντως, ἐὰν τὸ φαινόμενο τοῦ Ὁρθόδοξου Κατηχητικοῦ θεωρηθεῖ σφαιρικὰ καὶ σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο, μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητὸ πόσο πολλὰ ὀφέλη μπορεῖ νὰ ἀποφέρει, ἐὰν ἀξιοποιηθεῖ σωστά. Ἡ ἱστορία τοῦ Κατηχητικοῦ τῆς Κοπτικῆς Ἐκκλησίας τῆς Αἰγύπτου ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐνθαρρυντικώτερα ἱστορικὰ παραδείγματα, καθὼς ἐκεῖ ἡ πρόσληψη τοῦ θεσμοῦ τοῦ Κατηχητικοῦ, ὅχι ἀπλῶς καλωσορίσθηκε ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία (ἀντὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἔξω ἀπὸ αὐτὴν), ἀλλὰ καὶ ἐπίσης χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ μία ἔντονη δημιουργικότητα (συνεγράφησαν ἀμιγῶς Ὁρθόδοξα βιβλία κατήχησης ἀντὶ νὰ μεταφραστοῦν ξένα) καὶ τελικὰ συνέβαλε καθοριστικὰ στὴ θρησκευτικὴ παιδεία χιλιάδων Ὁρθοδόξων λαϊκῶν, ὀδηγώντας σὲ μία συνολικώτερη ἀνανέωση⁹².

92. T. Grass, “Evangelicals and Eastern Christianity”, στό: A. Atherstone καὶ D. Jones (ἐπιμ.), *The Routledge Research Companion to the History of Evangelicalism*, ἐκδ. Routledge, Abingdon and New York 2018, σ. 119. Ἐπίσης Casper J., “How Sunday School Sparked Revival in Egypt’s Oldest Church”, *Christianity Today* (Ἰούνιος 2018), <https://www.christianitytoday.com/history/2018/june/habib-girgis-coptic-revival-sunday-school-movement.html>, 28.08.2018.

Πέμπτον, πολλές από τις «προτεσταντικές» πρακτικές της «Ζωής» στην πραγματικότητα συνιστούν επαναφορά παλαιών παραδόσεων της Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἀναβάθμιση τοῦ ρόλου τῶν λαϊκῶν καὶ ἡ ἐνεργοποίησή τους στὴν ἱεραποστολικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ δράση. Βέβαια, ἡ ἀνάθεση καὶ ἡγετικῶν λειτουργημάτων σὲ αὐτοὺς ἦταν ὄντως μιὰ μέχρι τότε ἄγνωστη «ἀναβάθμιση». Ὡστόσο, προτοῦ σπεύσει κάποιος νὰ ἀποδώσει τὸ φαινόμενο αὐτὸ στὸν Προτεσταντισμὸ (ὁ ὁποῖος σαφέστατα δίδει ἔμφαση στὸ λαϊκὸ στοιχεῖο), θὰ πρέπει νὰ ἀναλογισθεῖ πρῶτα ἐὰν ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι παράγοντες, πολὺ πρὶ ἅμεσα σχετιζόμενοι. Ὁ Maczewski, γιὰ παράδειγμα, παρατηρεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη μοιάζει πολὺ περισσότερο σὰν φυσικὴ ἀντίδραση στὸν ἀποκλεισμὸ τῶν λαϊκῶν ἀπὸ κάθε ἐπιρροὴ στὶς ἐκκλησιαστικὲς ὑποθέσεις, πρὶ ἰδίως στὴν Ἑλλάδα εἶχε προωθηθεῖ πολὺ, ἐνῶ προσθέτει ὅτι ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἔθεσε τελικὰ καὶ τὴν πρόκληση τῆς ἀπόδοσης καὶ πάλι στὸν κλῆρο τῆς ἀρχικῆς λειτουργίας τῆς διακονίας⁹³. Τὸ γεγονός δὲ ὅτι μιὰ «προτεσταντικὴ» ἀρχή, ὅπως ἡ ἀναβάθμιση τοῦ ρόλου τῶν λαϊκῶν, ἐπιτελεῖται μὲ μιὰ ρωμαιοκαθολικὴ μέθοδο (τάγμα λαϊκῶν) γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν περιθωριοποίησή τοῦ λαοῦ σὲ μιὰ ὀρθόδοξη κοινωνία, ἀναδεικνύει, ἂν μὴ τι ἄλλο, πόσο πολυδιάστατο εἶναι αὐτὸ τὸ φαινόμενο καὶ πὼς σίγουρα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μονομερῶς σὲ μιὰ πλευρά.

Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ θεσμὸς τοῦ κηρύγματος, ὁ ὁποῖος εἶναι σαφῶς μιὰ ἔμφαση τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἀλλὰ ἐπίσης ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸς ὁ θεσμὸς μιὰ ἀρχαιοχριστιανικὴ παράδοση. Ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Φλορόφσκυ, στοὺς Πατέρες ὑπάρχει ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ Βιβλικὴ ἐξηγητικὴ ὡς βάση γιὰ τὴν ἐκθεση τῆς ὀρθῆς πίστεως⁹⁴, γεγονός πρὶ ἀνταντακλάται καὶ στὸ πλῆθος τῶν Πατερικῶν κηρυγματικῶν ἔργων πρὶ διασώζονται (ὁμιλίες, κατηχητικοὶ λόγοι κ.λπ.)⁹⁵. Ὁ γνωστότερος κήρυκας τῆς Πατερικῆς ἐποχῆς εἶναι φυσικὰ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε ὅτι οἱ πιστοὶ πρέπει

93. C. Maczewski, *Ἡ Κίνηση τῆς Ζωῆς στὴν Ἑλλάδα*, σσ. 155, 240.

94. G. Florovsky, *Bible, Church, Tradition*, σσ. 75-77.

95. Γ. Πατρῶνος, «Τὸ κήρυγμα στὴν Ὁρθόδοξη Πατερικὴ Παράδοση», *Θεολογία* 82,2 (2011), σ. 48.

νά διδάσκονται τὴν πίστη, νά γνωρίζουν, νά ἐφαρμόζουν, ἀλλὰ καὶ νά διδάσκουν τοὺς ἄλλους μὲ βάση τὰ ὅσα ἔμαθαν στὸ κήρυγμα⁹⁶.

Ὅπως μάλιστα ἐπισημαίνει ὁ Γ. Πατρῶνος, ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου τὸ κήρυγμα ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς θείας λειτουργίας, καθὼς λειτουργεῖ ὡς τὸ προπαρασκευαστικὸ στάδιο γιὰ μετάνοια καὶ ἐπιστροφή στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη⁹⁷ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ σωτηριολογικὴ λειτουργία καὶ διακονία⁹⁸ (καὶ ὄχι μόνον τὰ μυστήρια). Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει πὼς ἡ θεώρηση ὅτι τὸ κήρυγμα εἶναι «προτεσταντικῆς προέλευσης» ὀφείλεται κυρίως «στὴν ἔλλειψη, ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες λόγῳ Τουρκοκρατίας, μιᾶς ὀρθόδοξης θρησκευτικῆς καὶ λειτουργικῆς παιδείας τοῦ λαοῦ μας»⁹⁹.

Οὐσιαστικὰ δηλαδή, τὸ γεγονός ὅτι ὁ θεσμὸς τοῦ κηρύγματος σχεδὸν ἐξαφανίστηκε, τόσο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (μὲ ἐξαίρεση κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις χαρισματικῶν ἱεροκηρύκων ποὺ ἐμφανίζονταν σποραδικά), ὅσο καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση (ὕπῆρξαν μόνον σποραδικὰ κάποιοι ἐντεταλμένοι ἱεροκήρυκες), ὀδήγησε τελικὰ τὴν Ἐκκλησία νά ἀναπτυχθεῖ μονόπλευρα στὸν λειτουργικὸ καὶ μυστηριακὸ τομέα, «σὲ σημεῖο ποὺ τὸ μυστικιστικὸ στοιχεῖο νά ἐκτοπίσει καὶ νά συνθλίψει ἐν πολλοῖς τὸ κηρυγματικόν»¹⁰⁰, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ τελευταῖο νά καταλήξει νά θεωρεῖται «ξένο» μέσα στὸ ἴδιο του τὸ σπίτι.

Ἡ κατάσταση ἄλλαξε μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς «Ζωῆς», ἡ ὁποία ἔδωσε καὶ πάλι μεγάλη σημασία στὸ τακτικὸ κυριακάτικο κήρυγμα, καθὼς τὸ θεωροῦσε ὡς τὴ βασικώτερη ἀνανεωτικὴ ἐργασία. Ἡ ἔμφαση αὐτὴ τῆς «Ζωῆς» συνέβαλε καταλυτικὰ τελικὰ ὥστε νά υἱοθετήσῃ τὸ κήρυγμα καὶ ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία¹⁰¹. Ἐδῶ λοιπὸν τίθεται τὸ κρίσιμο ἐρώτημα: ποῦ ἀνάγεται ἐν τέλει ἡ ἐπανέμφαση στὸ κήρυγμα; Εἶναι ἀπλῶς ἡ

96. Π.χ. *Εἰς τὴν Γένεσιν*, ΣΤ', Β', PG 54, 607[B], *Εἰς τοὺς Ἀνδριάντας*, Γ', [Ζ], PG 49, 58[C-D], *Εἰς τὸν Ἄγ. Ἱερομάρτ. Φωκᾶν*, δ', PG 50,706[B] καὶ σὲ πολλὰ ἀκόμη σημεία τοῦ ἔργου του. Βλ. καὶ Ἐ. Βουλγαράκη-Πισίνα, «Τὸ Κήρυγμα: Μαρτυρία ἢ Μαρτύριο... καὶ ποιῶν;», *Θεολογία* 82.2 (2011), σ. 234.

97. Γ. Πατρῶνος, «Τὸ κήρυγμα στὴν Ὁρθόδοξη Πατερικὴ Παράδοση», 46. Πρβλ. Π Βασιλειάδης, *Lex Orandi*, σ. 300.

98. Γ. Πατρῶνος, «Τὸ κήρυγμα στὴν Ὁρθόδοξη Πατερικὴ Παράδοση», σ. 57.

99. Στὸ ἴδιο, σ. 45.

100. C. Maczewski, *Ἡ Κίνηση τῆς «Ζωῆς» στὴν Ελλάδα*, σ. 236.

101. Στὸ ἴδιο, σσ. 120-21.

ἐπαναφορὰ μιᾶς ἀρχαιοχριστιανικῆς παράδοσης, ἔμφυτης στὴν Ὁρθοδοξία; Εἶναι «προτεσταντικὴ ἐπίδραση» μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ τὸ κήρυγμα ἀποτελεῖ διαχρονικὰ ἔμφαση τοῦ Προτεσταντισμοῦ; Εἶναι μία ποιμαντικὴ ἀνάγκη ποὺ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης πραγματικότητας, κατὰ τὴν ὁποία οἱ πιστοὶ πλέον δὲν καταλαβαίνουν τὴ γλῶσσα τῆς λειτουργίας (καὶ ἄρα τὸ κήρυγμα στὴν καθομιλουμένη εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ νὰ μποροῦν νὰ μετάσχουν πλήρως στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία); Ὑπάρχει περίπτωση νὰ εἶναι ἕνας συνδυασμὸς τῶν παραπάνω (καὶ πιθανώτατα καὶ ἄλλων) παραγόντων καὶ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ ὑπεραπλουστευτικὰ σὲ ἕνα μόνον παράγοντα;

Καὶ ἐὰν εἶναι ὄντως ἔτσι καὶ τὸ φαινόμενο εἶναι σύνθετο, μήπως ἄρα ἀντιστοίχως σύνθετα πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν καὶ οἱ αἰτίες τῶν ὁποίων «κακῶς κειμένων» ποὺ χαρακτηρίζουν συχνὰ τὸ σημερινὸ κήρυγμα (π.χ. τὴν ἠθικο-εὐσεβιστικὴ προσέγγισή του) καὶ νὰ μὴν ἀποδίδονται μονομερῶς στὴν περίφημη «προτεσταντικὴ ἐπίδραση»¹⁰²; Ὑπάρχει περίπτωση νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες αἰτίες ποὺ νὰ πρέπει νὰ συνεκτιμηθοῦν (καὶ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν), ὅπως ἡ ἔλλειψη κατάρτισης πολλῶν ἱερέων, ὁ εὐρύτερος συντηρητισμὸς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ ἡ ἔλλειψη γνώσης τῆς ἴδιας τῆς Πατερικῆς κηρυγματικῆς παράδοσης; Τέλος, ἡ ἀνάπτυξη τῶν θεολογικῶν σπουδῶν στὸν κλάδο τῆς ὁμιλητικῆς στὸν προτεσταντικὸ κόσμο θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει πεδίο δημιουργικῆς ἀλληλεπίδρασης μεταξὺ τῶν δύο παραδόσεων; Θὰ μποροῦσε ἡ Ὁρθοδοξία νὰ προσλάβει κριτικὰ τὰ θετικὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν ἐκεῖ καὶ παράλληλα νὰ μεταλαμπαδεύσει καὶ τοὺς δικούς της κηρυγματικοὺς θησαυροὺς στὶς προτεσταντικὲς ἐκκλησίες; Μία τέτοια δόση καὶ ἀντίδοση θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ ἀποδειχθεῖ ἀμοιβαία ἐποικοδομητικὴ.

Ἀπετέλεσαν πράγματι οἱ ὀργανώσεις λοιπὸν «προτεσταντικὲς ἐπιδράσεις»; Ἡ παρούσα ἐνότητα ἔδειξε ὅτι, ἂν μὴ τι ἄλλο, ἡ ἀπάντησή σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀρκετὰ πιὸ περίπλοκη ἀπὸ ὅσο φαίνεται. Ὁ ἀντιπροτεσταντισμὸς τῶν ἴδιων τῶν ὀργανώσεων, οἱ Ρωμαιοκαθολικὲς τοὺς ἐπιρροές, τὸ γεγονὸς ὅτι ὠρισμένες φαινομενικὰ «προτε-

102. Γιὰ περισσότερα ἐπὶ τοῦ θέματος, βλ. καὶ παραπάνω, τὴν εἰσαγωγή.

σταντικές» τους διδασκαλίες είναι κάθε άλλο παρά προτεσταντικές, ή διάκριση ανάμεσα στη χρήση παρόμοιων μεθόδων και τήν «άλλοτρίωση» και τέλος ή διαπίστωση ότι πολλές από τις πρακτικές των οργανώσεων συνιστούν επαναφορά παλαιών παραδόσεων της ίδιας της Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅλα αὐτὰ ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ ὅλο ζήτημα τῶν «ἐπιρροῶν» τῶν ὀργανώσεων εἶναι πολυδιάστατο. Φυσικά, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρξαν καθόλου ἀντιστοιχίες μὲ τὸν Προ-τεσταντισμὸ ἢ καὶ ἐπιδράσεις ἀπὸ αὐτὸν σὲ ἀρκετὲς ἐμφάσεις καὶ πρακτικὲς τῶν ὀργανώσεων. Προφανῶς καὶ ὑπῆρξαν τέτοιες, ὡστὸσο ἦταν λιγώτερες ἀπ’ ὅσο συνήθως πιστεύεται καὶ σὲ καμμία περίπτωση δὲν ἦταν οἱ μόνες. Τὸ ὅλο φαινόμενο εἶναι πολυσύνθετο καὶ γι’ αὐτὸ καὶ ἡ παρούσα ἐνότητα ἐπιχείρησε νὰ δεῖξει γιατί τὸ νὰ χαρακτηρισθοῦν οἱ ὀργανώσεις συλλήβδην ὡς «προτεσταντικὲς ἐπιδράσεις» συνιστᾷ ὑπεραπλούστευση.

Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ὁ κύριος ρόλος ποὺ φαίνεται τελικὰ νὰ ἔπαιξε ὁ Προτεσταντισμὸς ἦταν νὰ θέσει τὰ ἐρεθίσματα γιὰ τὴ χρήση κάποιων πρακτικῶν, τὶς ὁποῖες στὴ συνέχεια υἱοθέτησαν καὶ προσήρμωσαν (ὄχι πάντοτε ἐπιτυχημένα) οἱ ὀργανώσεις, ἄλλοτε ὡς ἀντίβαρο στὸν ἴδιο καὶ ἄλλοτε ὡς μέσον κάλυψης κάποιων ὑπαρκτῶν ποιμαντικῶν ἀναγκῶν – γι’ αὐτὸ καὶ ἀργότερα ὠρισμένες υἱοθετήθηκαν τελικὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία. Τὸ γεγονός μάλιστα ὅτι πολλὲς ἀπ’ αὐτὲς τὶς πρακτικὲς (π.χ. κήρυγμα, Κατηχητικὰ Σχολεῖα κ.λπ.) τὶς υἱοθέτησαν τελικὰ λίγο-πολύ ὅλες οἱ Ὁρθόδοξες ἐκκλησίες σὲ ὅλον τὸν κόσμον (ὑπὸ διαφορετικὲς βέβαια συνθήκες καὶ μὲ διαφορετικὸ τρόπο σὲ κάθε περιοχὴ) ἀποδεικνύει τὴν παγκοσμιότητα τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ συμβολὴ τοῦ Προτεσταντισμοῦ στὴν κάλυψη τέτοιων ἀναγκῶν, τόσο μὲ τὴ δημιουργία ἐρεθισμάτων, ὅσο καὶ μὲ τὴν παροχὴ «τεχνογνωσίας», δὲν εἶναι οὔτε ἀρνητικὴ οὔτε ἀμελητέα.

Τὸ γεγονός δὲ ὅτι διαχρονικὰ οἱ περισσότερες ποιμαντικὲς ἀνάγκες εἶναι κοινὲς σὲ ὅλες τὶς Χριστιανικὲς ἐκκλησίες, ἀποτελεῖ μία πρόκληση γιὰ ὅλους μας, γιὰ τὸ ἐὰν μπορούμε στὸ μέλλον, ἀποφεύγοντας τὰ λάθη τοῦ παρελθόντος, νὰ συνεργασθοῦμε βαθύτερα, νὰ μάθουμε ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον καὶ νὰ ἀντιμετωπίσουμε ἀπὸ κοινοῦ τὶς προκλήσεις ποὺ θέτει ἡ σύγχρονη ἐποχὴ. Τομεῖς ὅπως ἡ προσέγγιση τῆς νεο-

λαίας, ή στήριξη της Χριστιανικής οικογένειας, ή θεώρηση του γάμου ως ένωσης άνδρος και γυναίκος και δεκάδες άλλα θέματα, στα όποια οί Ὁρθόδοξοι, οί Καθολικοί και ή πλειονοψηφία τῶν Προτεσταντῶν συμφωνοῦμε, ἀποτελοῦν εὐκαιρίες διαχριστιανικῆς συνεργασίας, ἀλλά και διακήρυξης μιᾶς κοινῆς μαρτυρίας στὸν σύγχρονο κόσμο.

Ε. Οί ἐπιδράσεις τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης στὴν Ὁρθοδοξία

Στὴν τελευταία αὐτὴ ἐνότητα θὰ επιχειρηθεῖ ἡ σκιαγράφηση τῶν ἐπιδράσεων τοῦ Προτεσταντισμοῦ στὴν Ὁρθοδοξία μέσω τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης. Φυσικά, εἶναι αὐτονόητο νὰ τονισθεῖ ἐξ ἀρχῆς ὅτι στὴν Οἰκουμενικὴ Κίνηση δὲν συμμετέχουν μόνον Ὁρθόδοξοι και Προτεστάντες και ὡς ἐκ τούτου οί «οἰκουμενικές» και οί «προτεσταντικές» ἐπιδράσεις δὲν μποροῦν σὲ καμμία περίπτωση νὰ ταυτισθοῦν πλήρως. Ὡστόσο, δεδομένου ὅτι ἔνα μεγάλο μέρος τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης (και ἰδιαίτερα ἐκεῖνο ποὺ λαμβάνει χώρα ἐντὸς τοῦ Π.Σ.Ε.) ἀποτελεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ μία συνάντηση κυρίως Ὁρθοδόξων-Προτεσταντῶν, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ μὴ γίνεῖ ἀναφορὰ στὴ μεταξὺ τους ἀλληλεπίδραση και σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο.

Οί σημαντικώτερες ἐπίσημες Ὁρθόδοξες ἀναφορὲς στὴ θετικὴ ἀποτίμηση τῆς ἀλληλεπίδρασης ποὺ ἔχει προκύψει στὸ πλαίσιο τοῦ Π.Σ.Ε. ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ στὰ Διαγγέλματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὰ εἴκοσι πέντε χρόνια ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ Π.Σ.Ε. (1973), στὴ Διορθόδοξη Διάσκεψη τῆς Σόφιας γιὰ τὴν «Ὁρθόδοξη συμμετοχὴ στὸ Π.Σ.Ε.» (1981), στὴ χαιρετιστήρια ὁμιλία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Δημητρίου κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὸ Π.Σ.Ε. (1987), στὴ Διορθόδοξη Διάσκεψη ποὺ συνεκλήθη στὸ Σαμπεζὺ στὸ πλαίσιο τῆς διαδικασίας μελέτης γιὰ «μία κοινὴ ἀντίληψη και ἔνα κοινὸ ὄραματισμὸ περὶ τοῦ Π.Σ.Ε.» (1995) και βέβαια στὸ κείμενο «Σχέσεις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὸν λοιπὸν Χριστιανικὸν κόσμον» τῆς Ἁγίας και Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (2016)¹⁰³. Τὰ κυριώτερα σημεῖα αὐτῆς τῆς ἀλληλεπίδρασης μποροῦν

103. Στ. Τσομπανίδης, *Ἦπερ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως*, σσ. 314-315.

νά έντοπισθοῦν σέ ἕξι κυρίως τομεῖς, πού ὄλοι τους ἀποτελοῦν σημεῖα «ἐπίδρασης πρὸς συμβολή».

Τὸ πρῶτο σημεῖο ἔγκειται βέβαια στὴν ἀμοιβαία προσέγγιση Ὁρθοδόξων καὶ Προτεσταντῶν γιὰ τὴν πραγματοποίηση βημάτων πρὸς τὴ Χριστιανικὴ ἐνότητα. Ἡ ἴδια ἢ Οἰκουμενικὴ Κίνηση ξεκίνησε ὡς ἀποτέλεσμα τῶν ἀμοιβαίων πρωτοβουλιῶν Ὁρθοδόξων καὶ Προτεσταντῶν¹⁰⁴ καὶ στὴ διάρκεια τοῦ τελευταίου αἰῶνα ἔδωσε σέ ἀμφοτέρους τὴν εὐκαιρία νὰ συναντηθοῦν, νὰ γνωρίσουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον καὶ νὰ συμβάλουν ἀμφοτέροι στὴν ὑπόθεση τῆς χριστιανικῆς ἐνότητας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐνότητας τῆς ἀνθρωπότητας. Οἱ δὲ προσωπικὲς καὶ φιλικὲς σχέσεις πού καλλιιεργήθησαν στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς συνάντησης ὀδήγησαν πολλὲς φορὲς σέ ἐπιμέρους συνεργασίες καὶ κοινὲς δράσεις σέ τοπικό, ἐθνικὸ ἀλλὰ καὶ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἔχει κατ' ἐπανάληψιν ἐπαινέσει τὴ συμβολὴ τοῦ Π.Σ.Ε. στὸ ἔργο τῆς Χριστιανικῆς ἐνότητας καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ἐπιτροπῆς «Πίστewς καὶ Τάξεως», στὴν ἀναζήτηση σημεῖων σύγκλισης μεταξὺ τῶν διαφορετικῶν ἐκκλησιῶν σέ θεμελιώδη δογματικὰ ζητήματα¹⁰⁵.

Ἐνα δεῦτερο ἀξιοπρόσεκτο σημεῖο ἐπίδρασης εἶναι ὅτι ἡ Οἰκουμενικὴ Κίνηση «ἔδωσε τὴ δυνατότητα στὶς Ὁρθόδοξες ἐκκλησίες νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση [καί] τὴν ἐσωστρέφειά τους... καὶ νὰ συναντήσουν τὴν παγκόσμια χριστιανικὴ κοινότητα», κι ἔτσι νὰ γνωρισθοῦν καλύτερα, τόσο μὲ ἄλλες παραδοσιακὲς ὁμολογίες, ὅσο καὶ μὲ νέα θεολογικὰ ρεύματα¹⁰⁶. Σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἀλληλεπίδραση, ἡ συμβολὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἦταν καὶ εἶναι τεράστια, καθὼς διὰ τῆς παρουσίας της ἐκεῖ βοήθησε τὶς ἄλλες ἐκκλησίες νὰ ἐπανανακαλύψουν θησαυροὺς τῆς Παράδοσης καὶ ἰδιαίτερα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, νὰ προβοῦν σέ αὐτοκριτικὴ πτυχῶν τῆς θεολογίας τους στὶς ὁποῖες

104. Ν. Ματσούκας, *Ὁ Προτεσταντισμός*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 187 κ.ε. Πρβλ. Γ. Τσέσης, *Ἡ Συμβολὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν ἴδρωση τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1988.

105. Στ. Τσομπανίδης, *Ἦπερ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως* σ. 319. Βλ. καὶ τὸ ἐπίσημο κείμενο τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας: «Σχέσεις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὸν λοιπὸν Χριστιανικὸν κόσμον», καὶ ἰδιαίτερα τὶς παραγράφους 16-21.

106. Στ. Τσομπανίδης, *Ἦπερ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως*, σσ. 315, 325.

ή Ὁρθόδοξη θεολογία εἶχε πολλὰ νὰ συμβάλει καὶ νὰ ἐστιάσουν μὲ μεγαλύτερη προσοχὴ σὲ θεολογικὲς ἀρχές ὅπως ἡ τριαδοκεντρικὴ θεώρηση ὁλόκληρου τοῦ φάσματος τῆς θεολογίας, ἡ εὐχαριστιακὴ θεώρηση τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κόσμου, ἡ συνοδικότητα καὶ πολλὰ ἄλλα¹⁰⁷. Ταυτόχρονα βέβαια ἡ ὠφέλεια ὑπῆρξε ἀμφίδρομη καὶ γιὰ τὶς δύο πλευρές. Ὅπως χαρακτηριστικὰ τονίζεται στό «Διάγγελμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν»:

«Ὁμολογεῖται ὁμως ἀφ' ἑτέρου, ὡσαύτως ὑπὸ πάντων, ὅτι ἡ διαρρεύσασα εἰκοσιπενταετία ὑπῆρξε πλουσία καὶ εἰς ἀντίστοιχον διὰ τὴν Ὁρθοδοξίαν πλουτισμόν, τόσον ἐν τῷ χώρῳ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν ἐν τῇ θεολογικῇ ἐπιστήμῃ ἐμπειριῶν, ὅσον καὶ ἐν τῷ πεδίῳ τῶν ἀπτῶν καὶ γενναιοδώρων ἐκδηλώσεων χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ ἀλληλοβοηθείας, αἵτινες ὠκοδόμησαν τὸν Χριστὸν ἐν ταῖς καρδίαις ἑκατομμυρίων ἐμπεριστάτων χριστιανῶν καὶ πολλῶν κατεπονημένων συνανθρώπων ἡμῶν. Πάντοτε δὲ ταῦτα ὁμοῦ συνετέλεσαν καὶ συντελοῦσιν εἰς τὴν διαπλάτυνσιν τῶν καρδιῶν πρὸς μίαν φιλόχριστον περιχώρησιν τῶν ὁμολογουσῶν τὸν αὐτὸν Κύριον Χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Ὁμολογιῶν»¹⁰⁸.

Ἡ παραπάνω δήλωση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἔχει φυσικά ἱστορικὴ σημασία, καθὼς ἀναγνωρίζει ὅτι καὶ ἡ Ὁρθοδοξία ἔχει πλουτισθεῖ ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς στὴν Οἰκουμενικὴ Κίνηση, τόσο σὲ ἐπίπεδο θεολογικῶν συζητήσεων, ὅσο καὶ σὲ ἐπίπεδο πρακτικῆς συνεργασίας.

Ἐνα τρίτο σημεῖο ἐπίδρασης τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης στὴν Ὁρθοδοξία ἦταν ὅτι ὀδήγησε στὴν πρόοδο καὶ τῶν ἰδίων τῶν διορθόδο-

107. Γ. Μαρτζέλος, *Ὁρθοδοξία καὶ σύγχρονοι διάλογοι*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 354-357. Πρβλ. Στ. Τσομπανίδης, *Υπὲρ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως*, σσ. 362-364.

108. «Διάγγελμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν», σ. 88.

ξων σχέσεων. Όπως είχε παρατηρήσει ο αείμνηστος καθηγητής Άμ. Άλιβιζάτος, ή Οικουμενική Κίνηση επέτρεψε να ξεπεραστούν τὰ ψηλά τείχη πού υπήρχαν μεταξύ τῶν Ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν, τὰ ὁποῖα εἶχαν γίνει πιὸ δυσπρόσιτα ἐξ αἰτίας φυλετικῶν καὶ ἐθνικιστικῶν διαφορῶν καὶ τῆς ἄγνοιας τῶν γλωσσῶν. Ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶχε ὀδηγήσει στὴν ἀπομόνωση, ἢ ὁποῖα ἂν συνεχιζόταν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Άλιβιζάτος, θὰ ἐπέτεινε τὴν παρακμὴ καὶ θὰ ἔφερνε τὸν μαρασμό. Ὡστόσο, ἀκριβῶς μέσω τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης, δόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ εὐκαιρία στοὺς ὀρθόδοξους ἀντιπροσώπους νὰ συναντηθοῦν καὶ νὰ γνωρισθοῦν μεταξύ τους: «οἱ ὀρθόδοξοι οὗτοι θεολόγοι ἐντὸς τοῦ ξένου περιβάλλοντος εὐρεθέντες, αὐτομάτως καὶ φυσικῶς συνηνώθησαν πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ὀρθοδόξων ἀπόψεων καὶ ἀνεδείχθησαν ἀφ' ἑαυτῶν εἰς ἐνιαίαν ὀρθόδοξον ὁμάδα... σπουδαιοτάτην προκαλέσαντες τὴν προσοχὴν διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀνάδειξιν καὶ ἐμφάνισιν τῆς κοινῶς νεκρᾶς σχεδὸν πιστευομένης Ὀρθοδοξίας μεταξύ τῆς χριστιανικῆς οἰκογενείας»¹⁰⁹. Ἀλλὰ ἴσως ἡ χαρακτηριστικώτερη καὶ σημαντικώτερη συμβολὴ τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης στὶς διορθόδοξες σχέσεις ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι χάρη σὲ αὐτὴν (καὶ εἰδικότερα χάρη στὸ Π.Σ.Ε.) ξεκίνησε ὁ θεολογικὸς διάλογος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μὲ τὶς Μή-Χαλκηδόνιες Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς: ἡ ἐπαφὴ τῶν δύο παραδόσεων μέσα στὸ Π.Σ.Ε. τὶς ὀδήγησε σὲ ἀνεπίσημο θεολογικὸν διάλογο, κατὰ τὸν ὁποῖο μπόρεσαν νὰ παραμερίσουν τοὺς ἱστορικοὺς καὶ πολιτικοὺς λόγους πού τὶς ἀπομόνωσαν γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, νὰ γνωρίσουν καλύτερα ἢ μία τὴν ἄλλη καὶ νὰ διαπιστώσουν δογματικὴ ἐγγύτητα, μὲ ἀποτέλεσμα τελικὰ νὰ ἀνοίξει ὁ δρόμος γιὰ τὴν ἔναρξη καὶ τοῦ ἐπίσημου θεολογικοῦ διαλόγου τους τὸ 1985¹¹⁰.

109. Η. Alivisatos (ἐπιμ.), *Procès-verbaux du premier Congrès de Théologie Orthodoxe*, Ἀθήνα 1939, σσ. 43-46. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Στ. Τσομπανίδης (Ἰπὲρ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως, σσ. 91-92) παρατηρεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ «ἐκ νέου» ἀνακάλυψη τῆς Ὀρθοδοξίας πολλὰς φορὰς ἔχει τονισθεῖ μονόπλευρα ὡς αἰτία τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν «Δυτικῶν ἐκκλησιῶν» γιὰ τὴν Ὀρθοδοξία, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀποτελεῖ καὶ καρπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος.

110. Στ. Τσομπανίδης, *Ἰπὲρ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως*, σ. 316. Ἡ Διορθόδοξη Διάσκεψη τῆς Σόφιας (1981) ἀνεγνώρισε τὴ συμβολὴ αὐτὴ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ θετικὰ σημεῖα τῆς συμμετοχῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας στὸ Π.Σ.Ε. Βλ. "Orthodox Involvement in the World Council of Churches", στο G. Limouris (ἐπιμ.), *Orthodox*

Ένα τέταρτο σημείο επίδρασης τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης (ἀλλὰ καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ) στὴν Ὁρθοδοξία ἦταν ὅτι τὴν ὥθησε νὰ ἐπιχειρήσει μίᾳ δημιουργικῆ ἀναδιατύπωση τῆς αὐτοσυνειδησίας της: οἱ ὀρθόδοξοι θεολόγοι, καθὼς ἐξέταζαν τὴ σχέση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μὲ τὸν λοιπὸ χριστιανικὸ κόσμο, ἐκλήθησαν νὰ προσδιορίσουν τὴν ἐκκλησιολογικὴ ταυτότητά της σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὴν ὑπαρξιακὴ ταυτότητα τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν καὶ ὁμολογιῶν καὶ μὲ συνείδηση τῶν νέων συνθηκῶν καὶ προκλήσεων τοῦ κόσμου. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὑπῆρξε τελικὰ εὐεργετικὸ γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία, καθὼς τὴν ἀπελευθέρωσε ἀπὸ τὸν ἀδόκιμο ἑτεροπροσδιορισμὸ πού τὴ χαρακτήριζε στὸ παρελθόν, κατὰ τὸν ὁποῖον αὐτὴ εἶτε θὰ προσδιοριζόταν ὡς ὁ «μέσος ὅρος» ἀνάμεσα στὶς ρωμαιοκαθολικὲς καὶ τὶς προτεσταντικὲς ἀπόψεις, εἶτε θὰ χρησιμοποιοῦσε ρωμαιοκαθολικὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τοῦ προτεσταντισμοῦ (καὶ τὸ ἀντίστροφο), χωρὶς ἐπὶ τῆς οὐσίας νὰ ἀρθρώνει ἕναν ἀμιγῶς Ὁρθόδοξο λόγο. Ἀντίθετα, ἡ πρόκληση αὐτοῦ τοῦ νέου δημιουργικοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ πού γεννήθηκε ὡς ἀποτέλεσμα τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης (καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἐπαφῶν μὲ τοὺς Διαμαρτυρομένους) τελικὰ ἐνίσχυσε τὴ στροφή τῆς Ὁρθόδοξίας πρὸς τὴν Πατερικὴ παράδοση, τόσο γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ θεολογικοῦ της λόγου, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀξιόπιστη προβολὴ του στὸν οἰκουμενικὸ διάλογο¹¹¹. Ἐτσι, οἱ ὀρθόδοξοι μπόρεσαν νὰ ἀποκτήσουν αὐτὸ πού ὁ Κάλλιστος Ware ἀποκάλεσε «μῖα καινούργια θεὰ τῆς Ὁρθόδοξίας»¹¹² καὶ νὰ λάβουν σύντονα μέτρα γιὰ τὴν ἔκφραση τοῦ περιεχομένου της.

Τὸ πέμπτο σημείο επίδρασης ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν κοινωνικὴ παρουσία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἡ συνάντηση μὲ τὶς προτεσταντικὲς ἐκκλησίες, οἱ ὁποῖες διαχρονικὰ δίνουν ἰδιαίτερη ἔμφαση σὲ θέματα κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ εἰρήνης, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερα μὲ τὶς ἐκκλησίες καὶ τοὺς χριστιανοὺς τοῦ λεγόμενου «τρίτου κόσμου», καθὼς καὶ μὲ θεολογικὰ ρεύματα πού ἀνεπτύχθησαν ἐκεῖ (π.χ. ἡ «θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης»), ἔκανε τὶς Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες νὰ νιώσουν τὴν ἀνάγκη γιὰ μῖα νέα ἄρθρωση τῆς Παράδοσης, προκειμένου

Visions of Ecumenism: statements, messages and reports of the ecumenical movement, 1902-1992, WCC Publications, Geneva 1994, σσ. 87-94.

111. Στ. Τσομπανίδης, *Ἦπερ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως*, σσ. 320-322.

112. K. Ware, *Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, σσ. 513-514.

νά ἀπαντήσουν στὰ σύγχρονα προβλήματα καὶ στὶς νέες προκλήσεις τοῦ κόσμου μας καὶ νὰ δώσουν μεγαλύτερη ἔμφαση σὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τῇ σχέσει Ἐκκλησίας καὶ κοινωνίας. Ἐτσι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Στ. Τσομπανίδης, ἡ παρουσία τῶν Ὁρθόδοξων Ἐκκλησιῶν στὸ Π.Σ.Ε. τὶς βοήθησε νὰ βρισκονται σὲ «διαρκῆ ἔξοδο» πρὸς τὸν κόσμο ὡς κλήση καὶ ἀποστολή¹¹³. Παράλληλα, ἡ συνάντηση αὐτὴ βοήθησε σημαντικὰ καὶ σὲ πρακτικὸ ἐπίπεδο, καθὼς τὸ Π.Σ.Ε. συνέβαλε κατ' ἐπανάληψη καὶ μὲ ἔμπρακτες ἐκδηλώσεις ἀλληλεγγύης, παρέχοντας ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ βοήθεια, ἐνισχύοντας ἱεραποστολικές, διακονικές, ἐκπαιδευτικές καὶ φιλανθρωπικὲς προσπάθειες τῶν Ὁρθόδοξων Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ ὑποστηρίζοντας τὰ Πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς στὰ προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ τὸ ἀλλόθρησκο περιβάλλον τους¹¹⁴.

Τέλος, τὸ ἔκτο σημεῖο ἐπίδρασης ἔγκειται στὴν πρόκληση τῆς σύνθεσης τῆς παράδοσης μὲ τὴν ἀνανέωση. Ὅπως εἶχε παρατηρήσει ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Ν. Νησιώτης, ἡ ἀρχὴ τοῦ *semper reformanda* ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες συμβολές τῶν Μεταρρυθμισμένων ἐκκλησιῶν στὴ σύγχρονη Οἰκουμενικὴ Κίνηση, ἀλλὰ καὶ μία πρόκληση γιὰ κάθε ἐκκλησία (καὶ τὴν Ὁρθόδοξη) νὰ ἐπιδιώξει μία ἀνανέωση, ἡ ὁποία δὲν θὰ θέτει σὲ κίνδυνο τὴν πίστη πρὸς τὴν Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία¹¹⁵. Σὲ παρόμοιο μῆκος κύματος καὶ ὁ Μέγιεντορφ χαρακτήρισε τὸ *semper reformanda* ὡς ἕναν «προτεσταντικὸ τρόπο κατανόησης τῆς παράδοσης», ὁ ὁποῖος «εἶναι δυνατὸν καὶ πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται στὴν Ὁρθόδοξία, ἀναφορικὰ μὲ ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶναι μόνον ἀνθρώπινα»¹¹⁶. Ἀντίστοιχα καὶ ὁ Ν. Ματσούκας, ἀφ' ἑνὸς παρατηρεῖ

113. Στ. Τσομπανίδης, «Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ τὸ Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν» στό: Ἰω. Πέτρου (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς Ὁρθοδοξίας VIII*, ἐκδ. Road, Ἀθήνα 2009, σ. 357. Πρβλ. Στ. Τσομπανίδης, *Ἐπὲρ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως*, σσ. 323-325.

114. Βλ. τὴν Ἐκθεση τῆς Διορθόδοξης Διάσκεψης στὸ Σαμπεζὺ 1995 στὸ G. Lemoopoulos (ἐπιμ.), *The Ecumenical Movement, the Churches and the World Council of Churches*, WCC Publications, Geneva 1996, σ. 13. Πρβλ. Στ. Τσομπανίδης, *Ἐπὲρ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως*, σσ. 328-329.

115. Ν. Νησιώτης, «Ὁ ἐορτασμὸς τῆς 450ῆς ἐπετείου τῆς Μεταρρυθμίσεως τῆς Γενεύης. Μία ὀρθόδοξη ἀποτίμησις τοῦ γεγονότος αὐτοῦ», *Ἐπίσκεψις* 357 (20/5/1986), σσ. 11-12.

116. Ἰω. Μέγιεντορφ, «Ἡ σημασία τῆς Μεταρρύθμισης στὴν ἱστορία τῆς Χριστιανοσύνης», *Σύναξη* 51 (1994), σσ. 19-20.

ὅτι ἡ ρήση αὐτὴ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ ἢ νὰ ἀποσαφηνισθεῖ καὶ μὲ τὴ ρήση *ecclesia semper eadem*, ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἀναγνωρίζει τὴ σημαντικότητά της καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀνανέωσης μέσα σὲ ἕναν μεταβαλλόμενο κόσμο. Ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικά: «Ἐνα “ἅγιο” Βυζάντιο, ὅπως τὸ θέλουν μερικοὶ γιὰ νὰ ἀντιπολιτευθοῦν ἄσκημα τὴ Δύση (καὶ γιὰ ποιό λόγο δὲν καταλαβαίνει κανεὶς) θὰ ἦταν μία ἄρνηση τῆς δυναμικῆς καὶ μεταμορφωτικῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας καὶ συνάμα μία ἐσφαλμένη ἀντίληψη τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς στατικῆς μορφῆς ζωῆς, αἰθέριας καὶ ἐξωπραγματικῆς»¹¹⁷.

Ἀκριβῶς στὸ σημεῖο αὐτὸ λοιπὸν ἐντοπίζεται ἡ δημιουργικὴ πρόκληση καὶ πρόσκληση ποὺ θέτει ἡ Μεταρρύθμιση στὴν Ὁρθοδοξία: τὴν πρόκληση τῆς αὐτομεταρρύθμισης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνοικτῆς σχέσης μὲ τὸν σύγχρονο κόσμο καὶ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις του, τὴν ἐπιστήμη, τὶς ιδέες, τὴν τέχνη, τὴ φιλοσοφία καὶ τὴ Δημοκρατία¹¹⁸. Ἡ, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε διαφορετικά, τὴν πρόκληση νὰ συνεχίσει στὸ πνεῦμα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας: ὅπως ἐκεῖνοι διαλέχθηκαν δημιουργικά μὲ τὴ δική τους ἐποχὴ (συνδέοντας τότε τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα μὲ τὸν ἀρχαῖο κλασικὸ πολιτισμό), ἀντίστοιχα νὰ ἀποτολμήσει ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία μία δημιουργικὴ διαλεκτικὴ καὶ μὲ τὴ δική μας ἐποχὴ, μὲ τὸ δικό μας «σήμερον». Κι ἔτσι τὸ «σήμερον», ποὺ ἀντηχεῖ ξανὰ καὶ ξανὰ στὴν πλούσια λειτουργία της, νὰ ἀποτελέσει τελικὰ καὶ τὸν χῶρο δημιουργικῆς ἔκφρασης τοῦ λόγου της στὰ σύγχρονα προβλήματα. Ἀκριβῶς σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κάλλιστος Ware, ὁ Προτεσταντισμὸς μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ μία ἀκόμη συμβολή, καθὼς μπορεῖ νὰ βοηθήσει τὴν Ὁρθοδοξία νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ συνεχῶς αὐξανόμενη ἐκκοσμίκευση καὶ τὴν πρόκληση τῆς χριστιανικῆς ζωῆς σὲ μία Μετακωνσταντίνεια βιομηχανικὴ κοινωνία¹¹⁹.

117. Ν. Ματσούκας, *Οἰκουμενικὴ Κίνηση*, σσ. 321, 324.

118. Στ. Τσομπανίδης, *Ἐκκλησία τῆς Ἐξόδου. Οἰκουμένη, Κοινωνία, Ἄνθρωπος. Θέματα οἰκουμενικοῦ προβληματισμοῦ*, ἐκδ. Ostrakon, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 102.

119. Κ. Ware, *Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, σ. 515.

Ἐπίλογος

Κάποτε ἓνας μέγάλος τεχνίτης ἀναχώρησε, ἀφήνοντας τὴν τέχνη του στοὺς τρεῖς μαθητές του. Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ αὐτοὺς διατήρησε τὴν τέχνη ἀκριβῶς ὅπως τὴν ἔμαθε· ὁ δεύτερος ἔκανε προσθήκες σὲ αὐτὴν καὶ ὁ τρίτος ἀφαιρέσεις. Ὅταν ἐπέστρεψε, ὁ δάσκαλος, χωρὶς νὰ θυμώσει μὲ κανέναν, εἶπε στοὺς δύο μικρότερους: «εὐχαριστήστε τὸν μεγαλύτερο ἀδελφό σας: χωρὶς αὐτὸν δὲν θὰ εἴχατε διατηρήσει τὴν ἀλήθεια ποὺ σᾶς παρέδωσα». Κατόπιν εἶπε στὸν μεγαλύτερο ἀδελφό: «εὐχαρίστησε τοὺς μικρότερους ἀδελφούς σου: χωρὶς αὐτοὺς δὲν θὰ εἴχες κατανοήσει τὴν ἀλήθεια ποὺ σοῦ ἐμπιστεύθηκα». Ὁ Κάλλιστος Ware, σχολιάζοντας τὴν παραβολὴ αὐτὴ τοῦ Χομιάκωφ, παρατηρεῖ ὅτι «οἱ Ὁρθόδοξοι, ἐν πλήρει ταπεινώσει, θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τους στὴ θέση τοῦ μεγαλύτερου ἀδελφοῦ», προσθέτοντας ταυτόχρονα λίγο παρακάτω καὶ ὅτι «ἐμεῖς οἱ Ὁρθόδοξοι θὰ πρέπει νὰ εὐχαριστήσουμε τοὺς νεώτερους ἀδελφούς μας, ἐπειδὴ μέσα ἀπὸ τὴν ἐπαφή μας μὲ τοὺς χριστιανούς τῆς Δύσεως μπορέσαμε νὰ ἀποκτήσουμε μία καινούργια θεὰ τῆς Ὁρθοδοξίας»¹²⁰.

Ἡ παραπάνω εἰκόνα ἀποκρυσταλλώνει μὲ ἓναν ἰδιαίτερα δημιουργικὸ τρόπο τὰ ὅσα κατεγράφησαν στὸ πλαίσιο τῆς παρούσας μελέτης. Πράγματι, παρὰ τὶς ἐπιμέρους διαφορὲς μεταξύ Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ, ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἐμπειρία ἀποδεικνύει ὅτι ἡ μεταξύ τους συνάντηση καὶ ἀλληλεπίδραση κατέστη, ὄχι μόνον ἀμοιβαίως εὐεργετική, ἀλλὰ καὶ ἀμοιβαίως ἀναγκαία.

Εἰδικώτερα ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐπιδράσεις τῆς Μεταρρύθμισης στὴν Ὁρθοδοξία, ὅπως μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητὸ ἀπὸ ὅσα προαναφέρθηκαν, αὐτὲς ὑπῆρξαν πολλὲς καὶ ποικίλες καὶ στὶς περισσότερες περιπτώσεις μποροῦν νὰ ἀποτιμηθοῦν ὡς μία θετικὴ συμβολή. Παρὰ δηλαδὴ τὸ γεγονὸς ὅτι τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς μεταξύ τους συνύπαρξης ὑπῆρξαν ἀρκετὲς στιγμὲς ἔντασης καὶ μὴ-ἐπίδρασης (ἢ καὶ ἀντίδρασης) μεταξύ τῶν δύο πλευρῶν, ἐν τούτοις τοὺς τελευταίους περίπου δύο αἰῶνες ἔχει ἐπέλθει μία σαφὴς βελτίωση τοῦ κλίματος, μὲ ἀποτέλεσμα αὐτὴ τὴ δημιουργικὴ ἀλληλεπίδραση μεταξύ τους.

120. Στὸ ἴδιο, σσ. 512-514.

Μερικά από τα πιό όρατά σημεία επίδρασης του Προτεσταντισμού στην Ὁρθοδοξία μπορούν να έντοπισθοῦν στο πεδίο τῶν θεολογικῶν σπουδῶν: τόσο οἱ σπουδές ὀρθόδοξων θεολόγων στο ἔξωτερικό, ὅσο καί ἡ ἀλληλεπίδρασή τους με τόν προτεσταντικό ἀκαδημαϊκό κόσμο (εἰδικά σέ τομεῖς πού ὁ τελευταῖος ἔχει ἰδιαίτερη ἐξειδίκευση, ὅπως οἱ Βιβλικές ἐπιστήμες), ἔθεσαν τήν πρόκληση γιά μία δημιουργική σύνθεση μεταξύ τῶν δύο πλευρῶν σέ πολλοὺς τομεῖς. Ἔτσι, ἀμφοτέρες προσέλαβαν στοιχεῖα ἢ μία ἀπό τήν ἄλλη, τὰ ὁποῖα ὀδήγησαν σέ ἀμοιβαῖο πλουτισμό ἀλλά καί σέ περαιτέρω καρποφόρα συνεργασία μεταξύ τους.

Ἀντίστοιχα σημαντική ἦταν ἡ συμβολή τοῦ Προτεσταντισμοῦ καί στην ἐπαναφορά ὠρισμένων παλαιῶν παραδόσεων τῆς Ὁρθοδοξίας, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀτονήσει γιά ἱστορικούς λόγους. Παραδόσεις ὅπως ἡ ἔμφαση στην ἱεραποστολή καί ἡ μετάφραση καί διάδοση τῆς Βίβλου ἐπανῆλθαν στο προσκῆνιο, ὀδηγώντας σέ πολύ ένθαρρυντικά βήματα τῖς τελευταῖες δεκαετίες.

Πιό περίπλοκη ἀποδείχθηκε ἡ ἀποτίμηση τῶν ἐπιδράσεων τοῦ Προτεσταντισμοῦ στίς Ὁρθόδοξες θρησκευτικές ὀργανώσεις: ὅπως διεφάνη παραπάνω, παρὰ τῖς ὅποιες ἀντιστοιχίες ἔχουν οἱ τελευταῖες με τόν Προτεσταντισμό (ἰδιαίτερα σέ ἐπίπεδο κοινῶν ἐμφάσεων καί πρακτικῶν), μία προσεκτικώτερη ματιὰ ἀποδεικνύει ὅτι ὑπάρχει ἓνα συνολικώτερο πλέγμα παραγόντων πού πρέπει νά συνεκτιμηθεῖ καί ὅχι νά ἐξηγηθοῦν ὅλα ὑπεραπλουστευτικά ὡς «προτεσταντικές ἐπιρροές». Πάντως, στόν βαθμό πού ὁ Προτεσταντισμός ἀπετέλεσε τὸ ἐρέθισμα γιά νά δημιουργηθοῦν (ἢ νά ἐπανέλθουν) θεσμοὶ πού κάλυπταν ὑπαρκτές ποιμαντικές ἀνάγκες τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι, ἂν μή τι ἄλλο, ὡς πρὸς αὐτὸ ἡ συμβολή του ὑπῆρξε θετική.

Τέλος, μέσω τῆς ἀλληλεπίδρασης Ὁρθοδοξίας καί Προτεσταντισμοῦ μέσα στην Οἰκουμενική Κίνηση, κατέστη ἐφικτὸ νά γίνουν βήματα προόδου, τόσο στίς διαχριστιανικές ὅσο καί στίς διορθόδοξες σχέσεις. Τὴν ἴδια στιγμή, ἡ συνάντηση τῶν δύο πλευρῶν ἔθεσε στην Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί μερικές δημιουργικές προκλήσεις, ὅπως ἐκείνες τοῦ κριτικοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς, τῆς κοινωνικῆς παρουσίας καί τῆς ἀναζήτησης μιᾶς βαθύτερης σύνθεσης παράδοσης καί ἀνανέωσης. Ὅλα

τὰ παραπάνω ὁδήγησαν τελικὰ τὴν Ὁρθοδοξία σὲ μία δημιουργικὴ ἀναδιατύπωση τῆς αὐτοσυνειδησίας της καὶ σὲ μία πορεία περαιτέρω προσέγγισης καὶ συνεργασίας μὲ τὶς ἄλλες Χριστιανικὲς ἐκκλησίες.

Φυσικά, ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ἀκόμη βήματα προσέγγισης καὶ περαιτέρω δημιουργικῆς ἀλληλεπίδρασης, ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν στὸ μέλλον πρὸς ὄφελος καὶ τῶν δύο πλευρῶν. Ἡ ἐμπειρία τοῦ παρελθόντος ἀλλὰ καὶ οἱ προκλήσεις τοῦ παρόντος δείχνουν ὅτι μία τέτοια προσέγγιση εἶναι ὄχι μόνον ἐφικτὴ ἀλλὰ καὶ ἀναγκαία. Ἔχοντας λοιπὸν ὡς παρακαταθήκη ὅλα αὐτὰ ποὺ συνετέλεσαν στὸν μέχρι τώρα ἀμοιβαῖο μας πλουτισμό, ἡ εὐχὴ καὶ προσευχὴ ὅλων μας εἶναι, μὲ τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ, ἡ δημιουργικὴ ἀλληλεπίδραση Ὁρθοδοξίας καὶ Διαμαρτύρησης νὰ συνεχισθεῖ, κι ἔτσι οἱ ἐπόμενες γενεὲς νὰ συνεχίσουν νὰ ἀπολαμβάνουν τοὺς ὀλοένα αὐξανόμενους καρπούς της.

Βιβλιογραφία

- Alivisatos A., (ἐπιμ.), *Procès-verbaux du premier Congrès de Théologie Orthodoxe*, Ἀθήνα 1939.
- Backus I., (ἐπιμ.), *The Reception of the Church Fathers in the West: From the Carolingians to the Maurists*, Brill Academic Publishers, Boston 1997.
- Casper J., “How Sunday School Sparked Revival in Egypt’s Oldest Church”, *Christianity Today* (Ἰούνιος 2018), <https://www.christianitytoday.com/history/2018/june/habib-girgis-coptic-revival-sunday-school-movement.html>, 28.08.2018.
- Clark T., “Recent Eastern Orthodox Interpretation of the New Testament”, *Currents in Biblical Research* 5:3 (Ἰούνιος 2007), σσ. 322-340.
- Clarke J., *Bible Societies, American Missionaries and the national revival of Bulgaria*, Arno Press, New York 1971.
- Cross F. L. καὶ Livingstone E. (ἐπιμ.), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- Davies H., *Worship and Theology in England*, τόμ. 5, Princeton University Press, Princeton 1965.
- Duriez B., *Les Catholiques dans la Republique 1905-2005*, Éditions de l’Atelier, Paris 2005.
- Florovsky G., “The Orthodox Churches and the ecumenical movement prior to 1910”, *Christianity and Culture II*, Nordland Publ., Belmont 1974, σσ. 161-232.

- Florovsky G., *Bible, church, tradition: an Eastern Orthodox view*, Nordland Pub., Belmont 1972.
- Grass T., “Evangelicals and Eastern Christianity”, στό: Atherstone A. καὶ Jones D. (ἐπιμ.), *The Routledge Research Companion to the History of Evangelicalism*, ἐκδ. Routledge, Abingdon and New York 2018, σσ. 110-126.
- Lemonopoulos G., (ἐπιμ.), *The Ecumenical Movement, the Churches and the World Council of Churches*, WCC Publications, Geneva 1996.
- Limouris G., (ἐπιμ.), *Orthodox Visions of Ecumenism: statements, messages and reports of the ecumenical movement, 1902-1992*, WCC Publications, Geneva 1994.
- Maczewski C., *Ἡ Κίνηση τῆς «Ζωῆς» στὴν Ἑλλάδα* (μετ. π. Γ. Δ. Μεταλληνός), ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2002.
- Mastrantonis G., *Augsburg and Constantinople: the correspondence between the Tubingen theologians and Patriarch Jeremiah II of Constantinople on the Augsburg Confession*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline 1982.
- Nassif B., “Orthodox Dialogues With Evangelicals”, στό: Kalaitzidis P. et al., *Orthodox handbook on ecumenism: resources for theological education*, World Council of Churches Publ. Geneva 2013, σσ. 536-541.
- Shaw P.E., *American Contacts with the Eastern Churches, 1820-1870*, The American Society of Church History, Chicago 1937.
- Stamoulis J., *Eastern Orthodox Mission Theology Today*, ἐκδ. Orbis, Maryknoll 1986.
- Ware K., *Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία* (μετ. Ἰωσήφ Ροηλίδης) ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1996.
- Weber T., “Looking for Home: Evangelical Orthodoxy and the Search for the Original Church”, στό: Clendenin D. (ἐπιμ.), *Eastern Orthodox theology: a contemporary reader*, Β' ἔκδοση, ἐκδ. Baker Academic, Grand Rapids 2003, σσ. 249-272.
- Wendebourg D., “Eastern Orthodoxy” στό: Wengert T., *Dictionary of Luther and the Lutheran Traditions*, Baker, Grand Rapids 2017, σσ. 197-198.
- Ἀγουρίδης Σ., *Ὁράματα καὶ Πράγματα. Ἀμφισβητήσεις, προβλήματα, δι-έξοδοι στὸ χῶρο τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας*, Β' ἔκδοση, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2010.
- Ἀντωνιάδης Β., *Ἐγχειρίδιον εἰσαγωγῆς εἰς τὰς Ἁγίας Γραφάς*, τόμ. Α', ἐκδ. «Φοῖνικος», Ἀθήνα 1936.
- Βασιλειάδης Π., *Lex Orandi: Λειτουργικὴ θεολογία καὶ λειτουργικὴ ἀναγέννηση*, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2005.
- Βασιλειάδης Π., *Ἡ Λειτουργικὴ Ἀναγέννηση καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος*, http://www.academia.edu/1978469/Ἡ_λειτουργικὴ_ἀναγέννηση_καὶ_ἡ_Ἐκκλησία_τῆς_Ἑλλάδος Liturgical_Renewal_and_the_Church_of_Greece_, 07.09.2018.

- Βασιλειάδης Π., *Ἡ Ὁρθοδοξία στὸ σταυροδρόμι*, ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992.
- Βουλγαράκη-Πισίνα Ε., «Τὸ Κήρυγμα: Μαρτυρία ἢ Μαρτύριο... καὶ ποίου;», *Θεολογία* 82 (2011), σσ. 221-236.
- Γιανναρᾶς Χρ., *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση. Ἡ Θεολογία στὴν Ἑλλάδα σήμερα*, ἐκδ. Ἀθηνᾶ, Ἀθήνα 1979.
- Γιανναρᾶς Χρ., *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2006.
- Γιαννουλάτος Ἀν., *Ἡ λησμονημένη ἐντολή: «Πορευθέντες...» Ἀπὸ τὸν λήθαργο στὴν ἀφύπνιση, Ἀποστολικὴ Διακονία*, Ἀθήνα 2013.
- Γιαννουλάτος Ἀν., *Ἱεραποστολὴ στὰ ἴχνη τοῦ Χριστοῦ: θεολογικὲς μελέτες καὶ ὁμιλίαι*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2009.
- Καλοποθάκης Δ., «Μιχαὴλ Καλοποθάκης», *Ἄστὴρ τῆς Ἀνατολῆς* 818 (1/7/1911), σσ. 3573-3577.
- Καλοποθάκης Μ., «Πανηγυρικὸν Τεῦχος ἐπὶ τῇ Πεντηκονταετηρίδι», *Ἄστὴρ τῆς Ἀνατολῆς* 737 (1/1/1908), σσ. 2907-2909.
- Καλοτεράκης Στ., *Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἐταιρία: Ἕνα τριπλὸ πνευματικὸ θαῦμα στὴν πατρίδα μας*, χ.ἑ., Θεσσαλονίκη χ.χ.
- Καραβιδόπουλος Ἰω., «Οἱ Βιβλικὲς Σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα. Σύντομη ἱστορικὴ ἀναδρομὴ - Μελλοντικὲς προοπτικὲς», *Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν*, Τόμος 4ος (Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1985) σσ. 73-87.
- Καρμίρης Ἰω., *Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμὸς*, τόμ. 1, ἐκδ. Α. Ζ. Διαλησμᾶ, Ἀθήνα 1939.
- Καρμίρης Ἰω., *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας* II, χ.ἑ., Ἀθήνα 1960.
- Κουκουσᾶς Β., «Προσηλυτιστικὴ δράση Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ Προτεσταντῶν στὶς ὀθωμανοκρατούμενες περιοχὲς (15ος-18ος αἰ.)» στό: Ἰω. Πέτρου (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς Ὁρθοδοξίας* V, ἐκδ. Road, Ἀθήνα 2009, σσ. 410-437.
- Κυριακάκης Μ., *Πρωτοπορεία (sic) καὶ Πρωτοπόροι*, ἐκδ. Ἀστέρως τῆς Ἀνατολῆς, Ἀθήνα 1985.
- Κωνσταντίνου Μ., *Ἡ εὐθύνη ὀρθόδοξων καὶ εὐαγγελικῶν χριστιανῶν γιὰ τὴν οἰκουμενικὴ προσέγγιση στὴν Ἑλλάδα*, Εἰσήγησις στὸ Οἰκουμενικὸ Κέντρο Συνάντησης τῆς Γερμανόφωνης Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας στὴν Καβάλα (30/3/1997).
- Μαρτζέλος Γ., *Ὁρθοδοξία καὶ σύγχρονοι διάλογοι*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2008.
- Μαστρογιαννόπουλος Ἡ., *Σκαπανεῖς τοῦ Εὐαγγελίου*, ἐκδ. Ζύμη, Ἀθήνα 1994.
- Ματθόπουλος Εὐ., *Ὁ προορισμὸς τοῦ Ἀνθρώπου*, ἐκδ. «Ζωή», Ἀθήνα 1966.
- Ματσούκας Ν., *Οἰκουμενικὴ Κίνησις: Ἱστορία, Θεολογία*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1986.
- Ματσούκας Ν., «Ἑλληνορθόδοξη παράδοσις καὶ δυτικὸς πολιτισμὸς», *Πολιτισμὸς αὐραὸς λεπτῆς*, ἐκδ. Τὸ Παλίμψηστον, Θεσσαλονίκη 2000.

- Ματσούκας Ν., *Ο Προτεσταντισμός*, έκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016.
- Μέγιεντορφ Ίω., «*Η σημασία της Μεταρρύθμισης στην ιστορία της Χριστιανοσύνης*», *Σύναξη* 51 (1994), σσ. 9-26.
- Μέγιεντορφ Ίω., *Η Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, μετ. Βίκυ Πατρική, έκδ. Ἐν πλῶ, Ἀθήνα 2010.
- Μελετιάδης Μ., «*Ἐπίσκεψη Κοινῆς Ἀντιπροσωπείας τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν καὶ τοῦ Συνεδρίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Ἐκκλησιῶν στὴν Ἀθήνα*», *Ἀστὴρ τῆς Ἀνατολῆς* 1/2013, σσ. 24-27.
- Μεσολωρᾶς Ίω., *Συμβολικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Α', Τυπογραφεῖον «Ὁ Παλαμῆδης», Ἀθήνα 1883.
- Μεταλληνὸς Γ. Δ., *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν Νεοελληνικὴν*, Β' ἔκδοσις, έκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2004.
- Μπρατσιώτης Π. Ίω., «*Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία κατὰ τὴν τελευταίαν πεντηχονταετίαν*», *Θεολογία* 19 (1941-1948), σσ. 87-112.
- Νησιώτης Ν., «*Ὁ ἑορτασμὸς τῆς 450ῆς ἐπετείου τῆς Μεταρρυθμίσεως τῆς Γενεύης. Μία ὀρθόδοξη ἀποτίμησις τοῦ γεγονότος αὐτοῦ*», *Ἐπίσκεψις* 357 (20/5/1986), σσ. 8-13.
- Παπαγεωργίου Σ., *Ἀμερικανοὶ Ἱεραπόστολοι στὴν Ἑλλάδα 1820-1850*, έκδ. Δωδώνη, Ἀθήνα 2001.
- Πατρῶνος Γ., «*Τὸ κήρυγμα στὴν Ὁρθόδοξη Πατερικὴ Παράδοσις*», *Θεολογία* 82 (2011), σσ. 43-60.
- Σταμούλης Χρ., *Ἡ γυναίκα τοῦ Λὼτ καὶ ἡ σύγχρονη θεολογία*, έκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2008.
- Τσεβᾶς Ίω., *Ἑλληνες Διαμαρτυρόμενοι καὶ Ἑλληνικὴ Κοινωνία (1858-1911). Θέσεις καὶ ἀντιθέσεις*, Ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Τμῆμα Κοινωνιολογίας τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν Ἀθηνῶν.
- Τσεβᾶς Ίω., «*Ἡ παρουσία τῶν Ἀμερικανῶν ἱεραποστόλων στὴν Τήνη κατὰ τὴν τριετία 1829-1831: Ἱεραποστολικό, ἐκπαιδευτικὸ καὶ ἐκδοτικὸ ἔργο*» στό: Δανούση Κ. καὶ Τσικνάκη Κ. (ἐπιμ.), *Ministerium Historiae: Τιμὴ στὸν π. Μᾶρκο Φώσκολο*, έκδ. Δήμου Τήνου, Τήνος 2017, σσ. 591-615.
- Τσεβᾶς Ίω., «*Ὁ Μιχαὴλ Δ. Καλοποθάκης καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὶς ἀμερικανικὲς ἱεραποστολές: πραγματολογικὲς καὶ κριτικὲς παρατηρήσεις*», *Τὰ Ἱστορικὰ* 50 (Ἰούνιος 2009), σσ. 215-221.
- Τσέτσης Γ., *Ἡ Συμβολὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν ἵδρυση τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν*, έκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1988.
- Τσομπανίδης Στ., «*Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ τὸ Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν*» στό: Πέτρου Ίω. (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς Ὁρθοδοξίας VIII*, έκδ. Road, Ἀθήνα 2009, σσ. 224-369.
- Τσομπανίδης Στ., *Ἐκκλησία τῆς Ἐξόδου. Οἰκουμένη, Κοινωνία, Ἄνθρωπος. Θέματα οἰκουμενικοῦ προβληματισμοῦ*, έκδ. Ostracon, Θεσσαλονίκη 2018.

- Τσομπανίδης Στ., «Ἡ Μεταρρύθμιση: Οἱ ἐκφραστὲς τῆς καὶ ἡ σχέση τῆς πρὸς τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία», στό: Πέτρου Ἰω. (ἐπιμ.) *Ἱστορία τῆς Ὁρθοδοξίας* IV, ἐκδ. Road, Ἀθήνα 2009, σσ. 388-445.
- Τσομπανίδης Στ., *Ἐπὲρ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως. Ἡ συμβολὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ θεολογίας στὸ Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2008.
- Φλορόφσκυ Γ., «Ἡ πορεία τῆς Ῥωσικῆς Θεολογίας», *Θεολογία, Ἀλήθεια καὶ Ζωή – Πνευματικὸν Συμπόσιον*, ἐκδ. Ἡ «Ζωή», Ἀθήνα 1962, σσ. 15-60.
- Φλορόφσκυ Γ., *Σταθμοὶ τῆς Ῥωσικῆς Θεολογίας* (μετ. Εὐτ. Γιούλτση) ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1986.
- Χατζηαντωνίου Γ., *Κύριλλος Λούκαρις*, ἐκδ. ὁ Λόγος, Ἀθήνα 1954.

SUMMARY

The influence of the Reformation on Eastern Orthodoxy:
a Protestant perspective

By Rev. Sotirios Boukis

This article presents some key aspects of the influence of the Reformation on Greek Orthodoxy, from a Protestant perspective. Even though the first centuries of Protestant-Orthodox encounter were marked by various incidents of tensions (and hence lack of positive interaction between them), during the last two centuries the situation has changed significantly, leading to some major positive contributions of Protestantism to Orthodoxy: The Orthodox theological studies (and especially Biblical studies) have been enriched by integrating elements of the Protestant equivalents, while at the same time Protestantism has also contributed towards the restoration (or “rediscovery”) of ancient Orthodox traditions like the emphasis in global missions, and the translation and circulation of the Bible in the vernacular. This article also examines the commonly alleged “protestant influences” of various Greek Orthodox religious associations (especially the “Zoe Brotherhood”), arguing that, in many cases, elements that

are attributed to Protestantism are in fact far from being Protestant at their core, and hence a much more holistic approach is needed for their assessment. Finally, as the Ecumenical Movement (and especially the WCC) has functioned as a major venue of Orthodox-Protestant encounter, the final section highlights some contributions and challenges that the Orthodox Church has received over the last century, as a result of this interaction.